

Handkatalogus

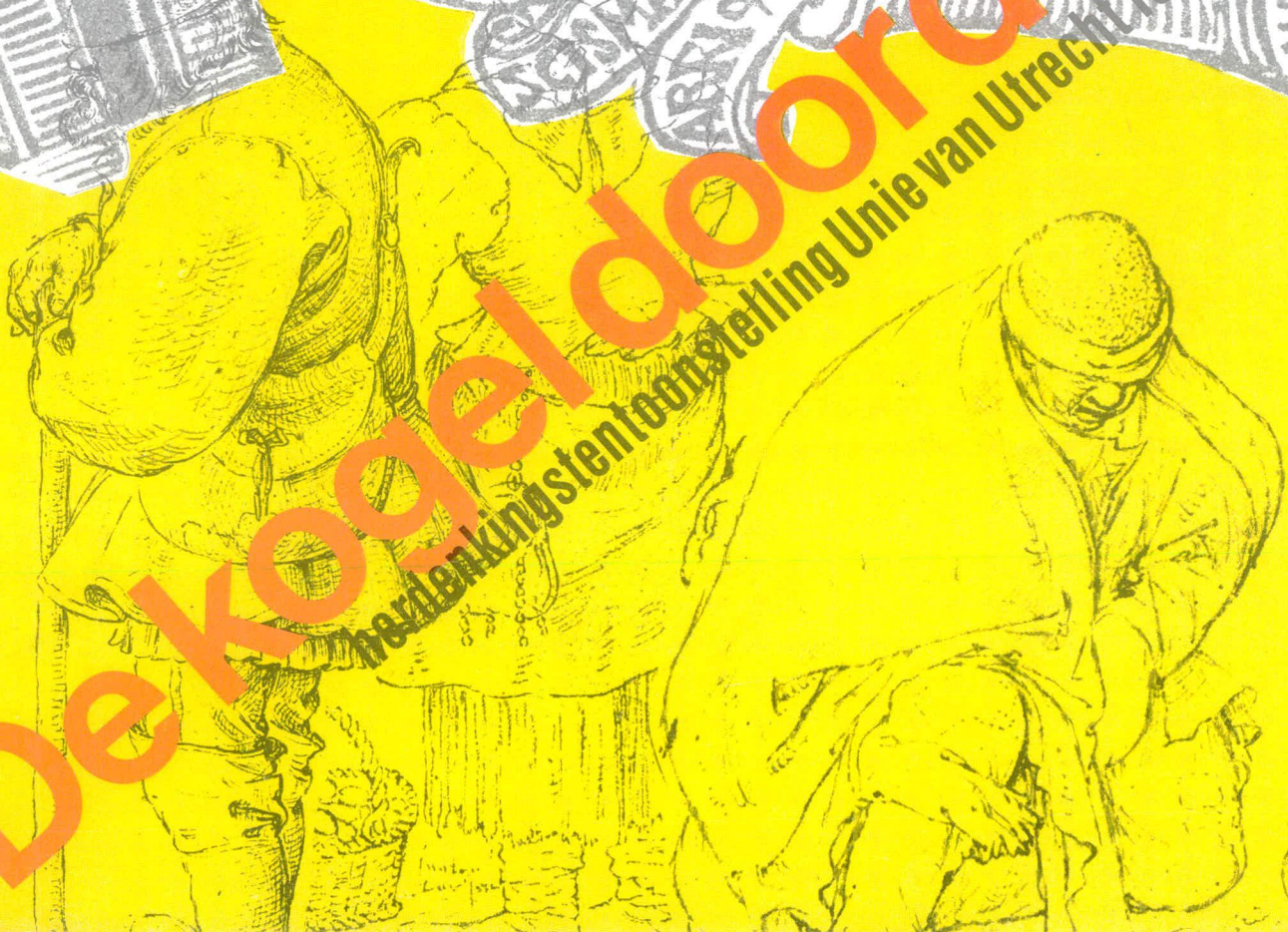

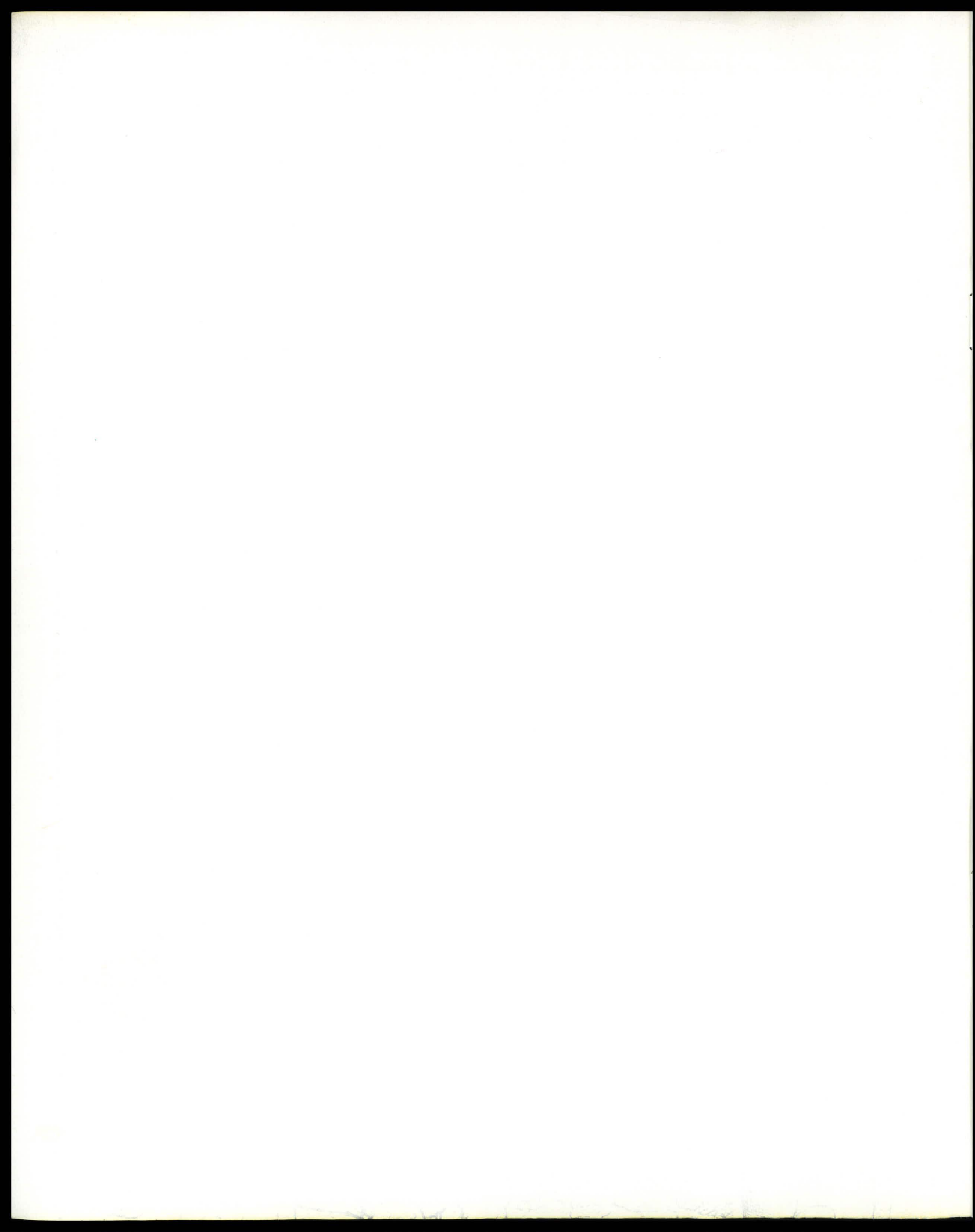
Centraal Museum Utrecht

De kogel door de kerk?

Herdenkingstentoonstelling Unie van Utrecht 1579/1979

Tot de taken van een stedelijk museum zoals het Centraal Museum der Gemeente Utrecht behoort het signaleren van historische gebeurtenissen, die in stad en gewest hebben plaatsgevonden. Dat in het voorjaar van 1975 binnen het museum het thema Unie van Utrecht ter tafel kwam, kan dan ook beschouwd worden als het resultaat van normale museale speurzin. In juni van dat jaar kregen de plannen tot het houden van een tentoonstelling naar aanleiding van het 400-jarig bestaan van de Unie in 1979 vastere contouren. Een kritisch onderzoek naar het hoe en waarom van dit door de eeuwen heen op gezette tijden omstreden verdrag, dat toch vrij algemeen beschouwd werd als een der fundamentele uitgangspunten van de staat der Nederlanden, zou de bouwstenen leveren voor het concept van de tentoonstelling.

De door het Centraal Museum ontwikkelde initiatieven bleken al spoedig bij de stedelijke en provinciale overheden, en later bij de landelijke overheid, een onvermoed weidse weerklank te vinden. Al spoedig werd op initiatief van de burgemeester van Utrecht een "Stichting Herdenking Unie van Utrecht" in het leven geroepen, die een breed scala van activiteiten ontplooid, maar die haar zorgen niet in de laatste plaats richtte op de verwezenlijking van de nationale herdenkingstentoonstelling "De kogel door de kerk?" in het Centraal Museum.

De expositie binnen het museum is voorbereid door een werkgroep, bestaande uit historici en kunsthistorici: drs Paul Knolle, drs Jos de Meyere, Frank Pietersen, drs Christine von Ronnen, drs Albert Smit en dr D.P. Snoep en vormgever Jan van Toorn.

Deze werkgroep werd in een wat vroeger stadium terzijde gestaan door drs Hoos Blotkamp en drs Willem Otterspeer.

Enthousiast, deskundig en met nimmer aflatende werklust heeft deze werkgroep zich gedurende meer dan twee jaar bezig gehouden met de bestudering van het onderwerp, de opzet en de inrichting van de tentoonstelling.

Drs S. Groenveld, drs H.L.Ph. Leeuwenberg, dr Nicolette Mout en dr W.M. Zappey waren het, die als auteurs van het catalogusboek "De kogel door de kerk? De Opstand in de Nederlanden en de rol van de Unie van Utrecht 1559 - 1609" onder meer, wetenschappelijke informatie aandroegen voor de tentoonstellingsopzet. Daarmee werd tevens de nauwe samenhang bereikt tussen dit boek en de gelijknamige tentoonstelling.

Het was de heer Groenveld, die destijds de grondslag legde voor het brede driedelig concept van de tentoonstelling en daarmee ook van het catalogusboek.

"De kogel door de kerk?" is een grote tentoonstelling geworden. Breed van opzet en daardoor rijk aan stukken. De relatief beperkte ruimte, die het Centraal Museum van oudsher ter beschikking staat, kreeg enige uitbreiding door het vrijkomen van de zalen, die tot voor kort in gebruik waren door het Rijksmuseum Het

Catharijneconvent. Samen met de pas verbouwde schilderijenzalen vormen zij de ruimte waarin het Centraal Museum mét deze expositie een nieuwe entourage aan het publiek wil presenteren. Maar de brede opzet die de werkgroep voor ogen stond, had niet alleen consequenties voor ons museum. Op tal van musea en particuliere collecties in binnen- en buitenland moest een beroep worden gedaan om bruikleengever te willen zijn van vaak kostbare — soms kwetsbare — stukken. Ik maak hier dan ook graag met dankbaarheid melding van de dikwijls zeer royale toezeggingen uit collecties in Europa in het besef, dat veel belangrijke bruiklenen, die thans hiér te zien zijn, even zovele lacunes dáár veroorzaken. De kwetsbaarheid der stukken vormde trouwens een probleem op zich, aangezien de aanvragen dikwijls 16de eeuwse voorwerpen betroffen die, gezien hun staat, minder gaarne of normalerwijs niet meer worden uitgeleend.

Dat deze expositie toch nog een breed overzicht aan 16de eeuwse kunst uit de Nederlanden kan bieden, is daarom zeer verheugend. Onze dank gaat zeer speciaal uit naar alle bruikleengevers: naar Hare Majesteit de Koningin, die op wel zeer genereuze wijze een groot aantal voorwerpen voor de tentoonstelling heeft willen afstaan, aan Hare Majesteit de Koningin van Groot-Brittannië en aan de beheerders en eigenaren van collecties in binnen- en buitenland. Bijzonder erkentelijk zijn wij voor de medewerking van Belgische zijde, waardoor wij in staat gesteld werden te tonen hoe zeer juist in de eerste periode, die de tentoonstelling behandelt, het zwaartepunt van culturele en economische activiteit gelegen heeft in de Zuidelijke Nederlanden. Zeer veel hulp, steun en medewerking hebben wij ondervonden van het Ministerie van Buitenlandse Zaken en van een aantal onzer ambassades in het buitenland. Als "verbindingsman" trad hierbij mr J.J. Walraven [hoofd Bureau Algemene Voorlichting en Manifestaties van het Ministerie van Buitenlandse Zaken] op. Dr C. Dekker, rijksarchivaris in de provincie Utrecht zijn wij veel dank verschuldigd, omdat hij een aantal van zijn medewerkers zo ruim de gelegenheid gaf aan het tot stand komen van de tentoonstelling mee te werken. Het Onderwijs Media Instituut van de Rijksuniversiteit te Utrecht nam de uitwerking van de diaprogramma's voor zijn rekening. Onze dank gaat ook uit naar de Fotodienst van de Gemeente Utrecht, naar de Gemeentelijke Archiefdienst en in het bijzonder naar de restaurateur, John Vesters, en de restauratie-afdeling van het Gemeentearchief.

De vormgeving van het geheel — tentoonstelling, het begeleidende boek "De kogel door de kerk?", catalogus en affiche — lag in handen van ontwerper Jan van Toorn. Het is goed hier nog eens stil te staan bij de wenselijkheid van het samengaan van inhoud en vormgeving. De inspirerende samenwerking tussen de museale werkgroep en de vormgever was mede het gevolg van de bereidheid van de laatste zich vergaand te verdiepen in de eisen, die het ten

toon te stellen materiaal inhoudelijk stelde. Wellicht juist daarom heeft hij met aller instemming zo sterk zijn stempel kunnen zetten op het uiteindelijk resultaat. De opbouw van de tentoonstelling werd gerealiseerd door de zeer toegewijde medewerkers van het Centraal Museum onder leiding van W. van Lunteren. Het leeuwendeel van de administratieve werkzaamheden lag in de vertrouwde handen van S.H.J. van Dongen.

De tentoonstelling "De kogel door de kerk?" wordt naar historische feiten nog eens samengevat in een kleine expositie van ruim 100 penningen, mogelijk gemaakt door de bereidwilligheid van het Koninklijk Kabinet van Munten, Penningen en Gesneden Stenen in 's-Gravenhage. De conservator van de Munten en Penningen van het Centraal Museum, Frank Pietersen, stelde dit onderdeel van de expositie samen en schreef de daarbij behorende catalogus.

In de tuinzaal van het Centraal Museum bevindt zich als toegift op de tentoonstelling een overzicht van de herdenkingsfeesten rond de Unie van Utrecht: "het welvaren van de Unie 1779-1979", waar veel onbekend materiaal, vooral afkomstig vanuit het Gemeentelijk Archief te Utrecht, getoond zal worden.

Historische feiten zijn historische feiten, zij het dat iedere tijd, afhankelijk van de eigen mentaliteit, zijn eigen accent in de beoordeling van die feiten legt. Men kan constateren, dat de tijd van geprofileerde nationale gevoelens, zoals die soms tot uitdrukking kwamen bij de herdenkingen van de Unie van Utrecht in de 19de eeuw en ook in het begin van onze eeuw, voorbij is. De samenstellers van de tentoonstelling "De kogel door de kerk?" — de titel indiceert dat — hadden een onderzoek voor ogen en leggen in deze expositie de resultaten van dat onderzoek met gebleven twijfels voor aan de beschouwer. Het was een onderzoek naar de staatkundige en godsdienstige veranderingen, maar vooral ook naar de sociale en economische situatie in de 50 jaar rond de Unie van Utrecht, het leven van de gewone mensen, het strijdgewoel, de tolerantie en de intolerantie. De weerspiegeling van dit alles in beeldende kunst en geschreven woord vindt men op deze tentoonstelling.

Adeline M. Janssens.

Bij een groot aantal catalogusnummers wordt verwezen naar de afbeeldingen op de desbetreffende bladzijden in het catalogusboek "De kogel door de kerk?".

H.M. de Koningin

Alkmaar, Stedelijk Museum

Alkmaar, Stichting Provenhuis Palinck en Van Foreest

Amersfoort, Museum Flehite

Amsterdam, Amsterdams Historisch Museum

Amsterdam, Economisch Historische Bibliotheek

Amsterdam, Gemeentelijke Archiefdienst

Amsterdam, Koninklijk Oudheidkundig

Genootschap

Amsterdam, Nederlands Theater Instituut

Amsterdam, Prof. dr. J.Q. van Regteren Altena

Amsterdam, Rijksmuseum

Amsterdam, Rijksprentenkabinet, Rijksmuseum

Amsterdam, Stichting Museum Amstelkring

Amsterdam, Universiteitsbibliotheek

Apeldoorn, Stichting Historische Verzamelingen van het Huis van Oranje Nassau

Arnhem, Gemeente Arnhem

Breda, Gemeentelijke Archiefdienst

Culemborg, Elisabeth Weeshuis

Delft, Gemeentelijke Archiefdienst

Delft, Oud-Katholieke parochie St Maria en Ursula

Delft, Stedelijk Museum "Het Prinsenhof"

Deventer, Museum De Waag

Dordrecht, Gemeentelijke Archiefdienst

Dordrecht, Museum Mr. Simon van Gijn

Enkhuizen, Rijksmuseum "Zuiderzeemuseum"

Enschede, Rijksmuseum Twenthe

Franeker, Gemeente museum Coopmanshûs

Goes, Gemeente Goes

Gorinchem, Museum "Dit is in Bethlehem"

Gouda, Stedelijk Museum "Het Catharina-Gasthuis"

's-Gravenhage, Algemeen Rijksarchief

's-Gravenhage, Algemeen Rijksarchief, Rijksarchief in Zuid-Holland

's-Gravenhage, Bisschop van Deventer van de Oud-Katholieke Kerk van Nederland

's-Gravenhage, Dienst Verspreide Rijkscollecties

's-Gravenhage, Haags Gemeentemuseum

's-Gravenhage, Koninklijke Bibliotheek

's-Gravenhage, Koninklijk Kabinet van Munten, Penningen en Gesneden Stenen

's-Gravenhage, Koninklijk Kabinet van Schilderijen "Mauritshuis"

's-Gravenhage, Particuliere verzameling

's-Gravenhage, Rijksmuseum Meermannno-Westreenianum

Groningen, Museum voor Stad en Lande

Haarlem, Frans Halsmuseum

Haarlem, Gemeentearchief

Haarlem, Kunstverzamelingen Teylers Stichting

Haarlem, R.K. Bisdom van Haarlem

Haarlem, Rijksarchief in Noord-Holland

Haarlem, Sociëteit "Trou moet blijcken"

Heeze, Kerkbestuur der R.K. Parochie van St Martinus

's-Hertogenbosch, Illustre Lieve Vrouwe Broederschap sedert 1318

's-Hertogenbosch, Noordbrabants Museum

's-Hertogenbosch, Rijksarchief in Noord-Brabant

Hoorn, Westfries Museum

Kampen, Gemeentearchief

Kampen, Stedelijk Museum Broederpoort

Langbroek, Verzameling H.J.E. van Beuningen

Leeuwarden, Fries Museum

Leiden, Gemeentelijke Archiefdienst

Leiden, Hoogheemraadschap van Rijnland

Leiden, Koninklijk Nederlands Leger- en

Wapenmuseum "Generaal Hoefer"

Leiden, Prentenkabinet der Rijksuniversiteit

Leiden, Rijksmuseum van Natuurlijke Historie

Leiden, Stedelijk Museum "De Lakenhal"

Leiden, Universiteitsbibliotheek

Leiden, Universiteitsbibliotheek, collectie Bodel Nijenhuis

Middelburg, Provinciaal Bestuur van Zeeland

Middelburg, Rijksarchief in Zeeland

Monnickendam, Gemeentearchief

Naarden, Gemeente Naarden

Noordwijkerhout, Particuliere verzameling

Nijmegen, Museum "Commanderie van St Jan"

Oranjewoud, Jhr Mr Ds A.M.A. de Beaufort

Rotterdam, Belastingmuseum "Prof. Dr. Van der Poel"

Rotterdam, Historisch Museum

Rotterdam, Maritiem Museum "Prins Hendrik"

Rotterdam, Museum Boymans-van Beuningen

Rotterdam, Stichting Atlas van Stolk

Utrecht, Gemeentelijke Archiefdienst

Utrecht, Kerkbestuur van de Oud-Katholieke

Parochie H. Maria

Utrecht, Rijksarchief in de Provincie Utrecht

Utrecht, Rijksmuseum Het Catharijneconvent

Utrecht, Universiteitsbibliotheek

Wassenaar, H.L. Visser

Zierikzee, Gemeentemuseum

Zutphen, Stedelijk Museum

Zwolle, Provinciaal Overijssels Museum

- Her Majesty Queen Elizabeth II
 Anholt, Fürst zu Salm
 Antwerpen, Bank van Parijs en de Nederlanden
 België NV
 Antwerpen, Koninklijke Academie voor Schone Kunsten
 Antwerpen, Koninklijk Museum voor Schone Kunsten
 Antwerpen, Museum Mayer van den Bergh
 Antwerpen, Museum Plantin-Moretus
 Antwerpen, Nationaal Scheepvaartmuseum
 Antwerpen, Oudheidkundig Museum Vleeshuis
 Antwerpen, Stadsarchief
 Antwerpen, Stadsbibliotheek
 Antwerpen, Stedelijk Prentenkabinet
 Antwerpen, Volkskundemuseum
 Barcelona, Centro Borja
 Bergues, La Ville de Bergues
 Berlijn-Dahlem, Staatliche Museen Preussischer Kulturbesitz Kupferstichkabinett
 Blair Atholl, Perthshire, The Duke of Atholl's collection at Blair Castle
 Braunschweig, Herzog Anton Ulrich-Museum
 Brugge, Gruuthusemuseum
 Brugge, Stedelijke Musea, Groeningemuseum
 Brussel, Algemeen Rijksarchief
 Brussel, Koninklijke Bibliotheek Albert I
 Brussel, Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis
 Brussel, Koninklijke Musea voor Schone Kunsten van België
 Brussel, Museum van Elsene
 Douai, Musée de la Chartreuse
 Dresden, Staatliche Kunstsammlungen
 Düsseldorf, Kunstmuseum
 Genève, Artcor S.A.
 Genève, Bibliothèque publique et universitaire
 Gent, Museum voor Schone Kunsten
 Gent, Oudheidkundig Museum De Bijloke
 Gent, Stadsarchief
 Gent, St-Baafskathedraal
 Gent, Universiteitsbibliotheek
 Hatfield, The Most Hon. The Marquess of Salisbury
 Kassel, Staatliche Kunstsammlungen
 Kortrijk, Museum voor Schone Kunsten
 Lausanne, Musée Cantonal des Beaux-Arts
 Leuven, Sint-Jacobskerk
 Lier, Stedelijk Museum Wuyts-Van Campen en Baron Caroly
 Londen, National Portrait Gallery
 Londen, Society of Antiquaries of London
 Londen, The British Library
 Londen, The Worshipful Society of Apothecaries of London
 Madrid, Fundación Casa de Alba
 Madrid, Museo del Prado
 Madrid, Museo Municipal de Madrid
 München, Bayerische Staatsgemäldesammlungen
 Namur, Archives de l'Etat
 Neuenstein, Hohenlohe-Museum Schloss Neuenstein
 Nieuwpoort, Stadhuis
 Oudenaarde, Stadsmuseum
 Oxford, Codrington Library, All Souls College
 Oxford, The Ashmolean Museum
 Parijs, Bibliothèque Nationale, Cabinet des Estampes
 Parijs, Fondation Custodia, coll. F. Lugt, Institut Néerlandais
 Parijs, Galerie J. Kraus
 Parijs, Musée du Louvre
 Pulborough, West Sussex, From the Collection at Parham Park
 Ronse, Rijksarchief
 Siena, Pinacoteca Nazionale
 Simancas, Archivo General
 Turijn, Pinacoteca Sabauda
 Wenen, Kunsthistorisches Museum
 Wiesbaden, Hessisches Hauptstaatsarchiv
 Zottegem, Gemeentebestuur
 België, particuliere verzameling
 Duitsland, particuliere verzameling.

Tentoonstellingen, die episoden belichten uit het vaderlands verleden, weerspiegelen steeds de eigentijdse visie op dat verleden. Dat geldt voor de tentoonstelling "De kogel door de kerk?" en voor alles wat daaraan voorafging. In de 19de eeuw werden regelmatig historische tentoonstellingen gehouden. De tentoonstelling bijvoorbeeld van "Voor Nederland belangrijke Oudheden en Merkwaardigheden" [Delft 1863] manifesteerde destijds uitgesproken opvattingen over het nut van de bestudering en het tonen van de vaderlandse geschiedenis. Het is de moeite waard deze eens met onze eigentijdse ideeën hierover te vergelijken.

De opvoedende invloed immers, die uit kon gaan van een confrontatie met feiten en objecten uit het eigen historische verleden, moest het "danig gekelderde niveau van de 19de eeuwse volksgeest" verheffen. Overtuigd als men was dat persoonlijke deugden als vaderlandsliefde, zelfverloochening, saamhorigheidsgevoel en gezond nationalisme, de gang der geschiedenis ten goede kon keren, ontleende men de voorbeelden hiervoor aan het heroïsch vaderlands verleden. Door deze deugden zou de malaise van het midden der 19de eeuwse Nederlandse samenleving vervangen worden door gevoelens van eigenwaarde en vooral de zo noodzakelijke ondernemingslust doen terugkeren.

De periode van de Nederlandse Opstand uit de 16de en 17de eeuw, maar ook de heldendaden en economische expansie van de Gouden Eeuw moesten voorbeelden aandragen. Het was dan ook logisch dat, al dan niet van hogerhand, allerlei verjaardagen van gebeurtenissen uit deze 80-jarige onafhankelijkheidsoorlog aangegrepen werden om die versleten volksgeest nieuw leven in te blazen.

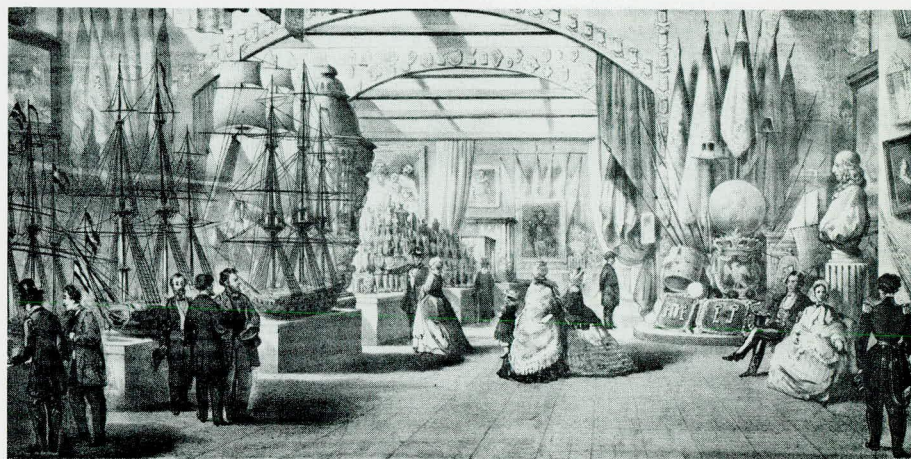
De opvoedende aspecten die van deze historische tentoonstellingen uit dienden te gaan, werden destijds ook door minister Thorbecke erkend. Hij immers, wenste in de Haagse Ridderzaal een permanenten nationale presentatie te geven, die "de historische kennis, de verfijning van den smaak en de verhooging van het vaderlandslievend gevoel bij ons volk kon verhoogen"; de voorloper van onze nationale "kunsttempel" Het Rijksmuseum.

Ook de 19de eeuwse tentoonstellingen van ambachtskunst en nijverheid deden op hun beurt al het mogelijke om aan de hand van de grote voorbeelden uit de kunstnijverheid van het verleden, de ondernemingslust nieuw leven in te blazen in de vervallen kunstambachten en industrieën weer tot bloei te brengen.

Geheel parallel met deze ontwikkeling ging het met de 19de eeuwse historischschilderkunst, die, ter opvoeding van de gevoelens van het volk, hiervoor passende thema's uit de vaderlandse geschiedenis aanvoerde. De tentoonstelling "het Vaderlandsch Gevoel" [1978] heeft van deze destijds officieel hoog aangeschreven kunst, terecht de lagen stof afgeblazen. Overigens mochten die historische tentoonstellingen dan wel de volksgeest willen stimuleren, maar de

drempels van onze musea uit de vorige eeuw, werden bepaald nog niet door het volk overschreden: toegangsprijzen, kledingvoorschriften en beperkte openingstijden waren remmende factoren.

In de inleiding op de ruim 4000 nummers tellende historische tentoonstelling in Delft [1863] wordt betoogd dat deze expositie "een kostbare schakel is in de groote keten der eeuwen en der dingen, waarin en waardoor ons Vaderland zich eenmaal zo heerlijk ontwikkelde en een trap van grootheid besteege, ontzagwekkend voor Europa, maar toch ook duizelingweekend voor het reuzengeslacht

onzer vaderen zelf, die van lieverlede uit hun gloriehemel afdaalden".

De 19de eeuwse Unie-herdenkingen in Utrecht – trouwens in 1879 ook al met een historische tentoonstelling opgeluisterd – vormen maar een onderdeel van een keten van feesten, waarmee de verjaardagen uit de 80-jarige oorlog gevierd werden.

Om behalve via tentoonstellingen en niet te vergeten indrukwekkende series boekwerken, dat historisch verleden ook in het openbaar en voor ieder toegankelijk te verlevendigen, stimuleerde de overheid historische optochten, tableauvivants, zanghulden en onthullingen van standbeelden, die feiten en figuren uit het vaderlands verleden moesten gedenken.

Langzamerhand is de opzet van dat soort grootschalige tentoonstellingen, ook die van de vaderlandse historieschilderkunst, veranderd. Ze raken uit de tijd door de hier te lande binnendringende impressionistische "L'art pour l'art"-opvattingen, die geschieduitbeelding, alsmede enige inhoudelijke beleving daarbij afwijzen. Overigens kon volgens die nieuwe opvattingen over beeldende kunst ook "oude kunst" bruikbaar gemaakt worden om gevoelens bij het volk voor schoonheidsbeleving en ethische waarden te doen ontluike.

Onder invloed van deze opvattingen begonnen veel musea hun collecties in twee groepen te classificeren: de "hogere" beeldende kunsten en de vaderlandse of lokaal-historische geschiedobjecten. Bij deze selectie gingen esthetische maatstaven een rol spelen. Zo

ontstond de veel gesmade scheiding tussen "voorwerpen van kunst en geschiedenis", die hoewel toch eigenlijk éénzelfde oorsprong hebbend, nu verschillende functies toebedeeld krijgen: een esthetische en een illustratieve. Historische objecten echter, die men een esthetische grote waarde toeschreef, zoals bijvoorbeeld de zilveren pronkstukken van de gilden, werden tot Kunst verheven en buiten hun historische kontekst geplaatst.

In de late jaren veertig van onze eeuw komt het verschijnsel historische tentoonstelling in andere vormen terug. In de inleiding op de catalogus van de Herdenkingstentoonstelling De Vrede van Munster 1648-1948, gaat men ervan uit dat het materiaal zowel esthetisch als historisch – in die volgorde – naar behoren gerangschikt moet worden, maar toch zal dan nog altijd het historisch beeld van de tijd inexact blijven. Het is immers altijd anecdotisch en het voor de bezoekers opbouwen van een geschiedverhaal is uitsluitend mogelijk door het met fotomateriaal, eenvoudiger kunstwerken en andere hulpmiddelen tot leven te wekken. Men excuseert zich hier ook nadrukkelijk tegenover de kunsthistorici in het werkcomité, die dergelijke ingrepen op hun traditionele esthetische gevoelens niet konden verwerken.

In 1948 begon een nieuwe herdenkingsgolf van de verjaardagen uit de 80-jarige oorlog, maar de hierbovengenoemde problemen spelen na de Delftse tentoonstelling nauwelijks meer een rol. Dan prevaleert het concipiëren van een nieuw en betrouwbaarder geschiedbeeld, dat met welke middelen dan ook bereikt mag worden. Al dat materiaal dat ons uit het verleden is overgebleven, hoeft nu niet meer in de eerste plaats te voldoen aan esthetische maatstaven. In zijn totaliteit is het daarom veel meer in staat ons een groter inzicht te geven. In de Dordtse tentoonstelling ter gelegenheid van de eerste vrije Statenvergadering 1572-1972 hebben historici materiaal geleverd, waaraan steeds nieuw en recent historisch onderzoek ten grondslag lag. Volgens gelijkende concepten en uitgangspunten werden de herdenkingstentoonstellingen in Haarlem [1973], Leiden [1974] en Amsterdam, Leidse Universiteit [1975] opgezet.

Veel meer dan ooit zijn de samenstellers van toen en vooral ook van deze tentoonstelling zich bewust van de moeilijkheden bij het presenteren van zo'n overdaad aan historisch illustratiemateriaal. Dat een historische tentoonstelling niet meer, maar ook niets minder wil dan het geven van een genuanceerd geschiedbeeld op wetenschappelijke basis, is de wens van de [kunst]historici.

Op de tentoonstelling "De kogel door de kerk?" is geprobeerd de vele geschreven "bronnen" [documenten uit de tijd] het basismateriaal voor het wetenschappelijk historisch onderzoek, visueel te koppelen aan objecten. Daaronder verstaan we schilderijen, prenten, tekeningen, kunstnijverheidsvoorwerpen of scheepsmodellen. We beschouwen deze als

historisch-illustratief materiaal. Dat binnen dit materiaal in esthetisch opzicht grote verschillen kunnen liggen, doet niet terzake. Alle objecten zijn uit min of meer gelijke historische context afkomstig, die voor een groot deel door de periode 1559-1609 bepaald wordt. Afgezien van het streven naar het oproepen van het lopend geschiedverhaal van 1559 tot 1609, dat stoelt op recent wetenschappelijk onderzoek [zie hiervoor het voorwoord] werd verder getracht een duidelijker beeld te geven van de staatkundige, de sociale, de economische en religieuze situatie in de Nederlanden tussen 1559 en 1609. Dat daarbij de mens en waar mogelijk de "vergeten groeperingen" veel aandacht krijgen, is op zich misschien wel een modieus verschijnsel, maar ook hier heeft weer nieuw historisch materiaal nieuwe en daardoor aantrekkelijker benaderingen mogelijk gemaakt. Nog beter dan wetenschappelijke publicaties kunnen historische tentoonstellingen nieuwe geschiedbeelden onder groter publiek verspreiden.

Het boek "De kogel door de kerk? De Opstand in de Nederlanden en de rol van de Unie van Utrecht 1559-1609" is hierbij een leidraad en zal tevens de verdere gedetailleerde gegevens rond de expositie bevatten. Beide projecten zijn min of meer gelijk opgezet, hoewel de tentoonstelling zonder twijfel bepaalde accentverschuivingen te zien zal geven ten opzichte van het boek. Meestal hebben deze als oorzaak dat bepaalde wetenschappelijke reserves zich nu eenmaal niet laten visualiseren.

Opzet tentoonstelling

De tentoonstelling bestaat uit drie delen.

In het eerste deel [I], dat vier rubrieken bevat, wordt de staatkundige, sociale, economische en religieuze situatie in de Nederlanden rond 1559 [het jaar waarin Filips II uit de Nederlanden naar Spanje vertrok] toegelicht. De rubrieken zijn getiteld: 1. met gezag bekleed; 2. mens en maatschappij; 3. werken en laten werken; 4. katholieken en ketters. De nadruk zal hier liggen op de Zuidelijke Nederlanden.

In het tweede deel [II] wordt de toeschouwer geconfronteerd met de politieke en militaire gebeurtenissen van 1559 tot 1609. De Unie van Utrecht maakt deel uit van dit geschiedverhaal.

In het derde deel [III] wordt, weer in vier rubrieken, de staatkundige, sociale, economische en religieuze situatie rond 1609 [het eerste jaar van het Twaalfjarig Bestand] getoond en vergeleken met die van 1559. De rubrieken zijn: 1. met gezag bekleed; 2. mens en maatschappij; 3. werken en laten werken; 4. protestanten en papen.

Zowel in deel I als in deel III worden de volgende thema's behandeld:

in rubriek 1: hoe werd de bevolking bestuurd; hoe werkten de verschillende staatsinstellingen en wie hadden de touwtjes in handen; in rubriek 2: hoe zagen de mensen uit verschillende groeperingen, van arm tot rijk, er uit; wat bezaten ze en hoe lagen de sociale

contacten;

in rubriek 3: hoe kwamen de mensen aan hun inkomsten; hoe namen ze deel aan het economisch leven en welke economische activiteiten vonden in de Nederlanden plaats; in rubriek 4: hoe stonden katholieken en protestanten tegenover elkaar en hoe waren ze georganiseerd?

Door de herhalingen van deze vraagstellingen zullen de bezoekers in staat zijn bepaalde accentverschuivingen te constateren. En uit de aard van deze vragen moge ook blijken dat de samenstelling van de expositie zoveel waar mogelijk getracht heeft het "menselijk" aspect van de geschiedenis naar voren te halen. Op deze wijze moest het mogelijk zijn de schone schijn van ons historisch verleden wat verder te relativieren.

Een zekere relativering ten aanzien van al die geconcentreerdheid op de Unie van Utrecht is wel degelijk op zijn plaats en Presser's visie op de plechtige herdenking van de Vrede van Munster is zonder moeite over te brengen op de Unie-vieringen. Deze is "slechts dan verdedigbaar, wanneer de nadruk evenzeer gelegd wordt op de schaduwzijden van die gebeurtenis, en niet op die aspecten, die voedsel kunnen geven aan patriottische zelfvoldaanheid".

De hoeveelheid geëxposeerd materiaal op de tentoonstelling maakte het o.i. noodzakelijk deze kleine catalogus te laten verschijnen. Hierin zijn de ruim 500 voorwerpen per hoofdstuk steeds met de inleidende hoofdtteksten in het kort beschreven. Op de expositie zelf zullen objecten van uitgebreider commentaar voorzien worden. De objecten zijn in deze catalogus, die ook in het ringbandsysteem van het Centraal Museum zal verschijnen op een klein aantal na niet afgebeeld. Waar deze echter als illustratie in het handboek "De kogel door de kerk? De Opstand in de Nederlanden en de rol van de Unie van Utrecht 1559-1609" zijn opgenomen, wordt bij zo'n catalogusnummer verwezen naar de desbetreffende geïllustreerde bladzijden in het handboek.

D.P. Snoep.

I MET GEZAG BEKLEED: 1559

De Nederlanden maken in 1559 deel uit van het rijk van Filips II van Spanje. Om zijn greep op de Lage Landen te verstevigen streeft Filips, net als zijn vader Karel V, naar centralisatie van het bestuur. De Nederlanden worden geregeerd vanuit Brussel. Als Filips in 1559 naar Spanje vertrekt benoemt hij zijn halfzuster Margaretha van Parma tot landvoogdes. Zij wordt bijgestaan door drie raden. Daarin hebben vertrouwelingen van Filips de touwtjes in handen. In de gewesten laat Filips zich vertegenwoordigen door stadhouders. Dit zijn hoge edelen, zoals de graaf van Egmont. De gewesten voelen zich door Filips' politiek in het nauw gebracht. Zij willen hun zelfstandigheid zoveel mogelijk bewaren.

I,1 Wereldkaart uit Theatrum orbis terrarum, door Abraham Ortelius, 1570
gravure, 40 x 60
Amsterdam, Universiteitsbibliotheek, OF 72-30
[afb. blz. 9]

I,2 De begrafenisoptocht van Karel V te Brussel, door J. van Doetechum, 1558
gravure, 24 x 1000
Rotterdam, Atlas van Stolk, nr. 265
[afb. blz. 11]

I,3 Tapijt met het wapen van Karel V, door Willem Pannemaker [?], omstr. 1540
200 x 175
Amsterdam, Rijksmuseum, 17260-b
[afb. blz. 11]

I,4 De troonafstand van Karel V, door Frans Francken II, omstr. 1620
paneel, 134 x 172
Amsterdam, Rijksmuseum, A 112
[afb. blz. 9]

I,5 Geschilderde plattegrond van Den Haag, omstr. 1570
paneel, 121 x 154
's-Gravenhage, Haags Gemeentemuseum, 51-2]

I,6 Het Escorial in aanbouw, door Juan de Herrera, omstr. 1575
pentekening, 50,8 x 77,5
Hatfield House, The Most Hon. The Marquess of Salisbury
[afb. blz. 12]

I,7 Filips II, 1546
doek, 109 x 87
Brussel, Koninklijke Musea voor Schone Kunsten, 1340

I,8 Margaretha van Parma [1522-1586], copie naar Anthonie Mor, 16de eeuw
paneel, 43 x 35
Delft, Stedelijk Museum Het Prinsenhof, S 93
[afb. blz. 14]

I,9 Filips III van Croy, hertog van Aerschot, prins van Chimay [1556-1595]
krijt, 34,2 x 24,1
Parijs, Bibliothèque Nationale, Cabinet des Estampes

I,10 Willem van Oranje [1553-1584], door Adriaen Key, omstr. 1579
paneel, 48 x 34
's-Gravenhage, Koninklijk Kabinet van Schilderijen Mauritshuis, 225

I,11 Filips van Montmorency, graaf van Horne [1524-1568], oude copie naar A. Mor
paneel, 108,5 x 78
Amsterdam, Rijksmuseum, A 2663
[afb. blz. 14]

I,12a Lamoraal, graaf van Egmont [1522-1568], toegeschr. aan Adriaan Th. Key, 3de kwart 16de eeuw
paneel, 28 x 21
Alkmaar, Stedelijk Museum
[afb. blz. 14]

I,12b Antoine Perrenot, kardinaal van Granvelle, door Anthonie Mor, 1549
paneel, 107 x 82
Wenen, Kunsthistorisches Museum, 1035
[afb. blz. 13]

I,13 Zetel met het wapenschild van kardinaal Granvelle, 3de kwart 16de eeuw
70 x 71 x 52
Brussel, Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis, M 51

I,14 Viglius ab Aytta, door Frans Pourbus de Oudere, 1562
paneel, 48 x 37
Düsseldorf, Kunstmuseum, 2292
[afb. blz. 13]

II MENS EN MAATSCHAPPIJ: 1559

De bevolking van de Nederlanden was ook in de 16de eeuw opgebouwd uit allerlei maatschappelijke groeperingen. De bovenlaag in de samenleving bestaat dan al eeuwenlang uit de drie standen: adel, geestelijkheid en burgerij; die bezitten voorrechten. Maar de meeste mensen, bijvoorbeeld boeren en vissers, vallen buiten die standen. In deze zaal komen we edelen, maar ook paupers tegen: hoe zien ze er uit? wat bezitten ze? hoe gaan ze met elkaar om? Later bekijken we hoe ze aan de kost komen.

II,1 Lamoraal, graaf van Egmont [1522-1568], 1574
paneel, 37 x 30
Braunschweig, Herzog Anton Ulrich-Museum, 47

II,2 Het kasteel Egmont bij Egmond, door Gillis de Saen, omstr. 1600
doek, 127 x 294
Zottegem, Gemeentebestuur

II,3 Jakob II van Bronckhorst-Batenburg, door Simon Voet [?], 1579
paneel, 222 x 133,5
Anholt, S.D. Nicholas Leopold Fürst zu Salm-Salm, 716
[afb. blz. 40]

II,4 Gertrud van Milendonck en Drachenfels, door Simon Voet [?], 1579
paneel, 222 x 133,5
Anholt, S.D. Nicholas Leopold Fürst zu Salm-Salm, 736
[afb. blz. 40]

II,5 Hendrik van Brederode [1531-1568], 1574
paneel, 37 x 30
Braunschweig, Herzog Anton Ulrich-Museum, 46

II,6 Hette van Hemmema [1490-1572], door Adriaan van Cronenburgh, 1561
paneel, 74,3 x 63,5
Leeuwarden, Fries Museum, F.M. 1961-153

II,7 Portret van Antoine Perrenot, kardinaal van Granvelle [1517-1586], 1565
paneel, 57,5 x 35,6
Amsterdam, Rijksmuseum, A 4071
[afb. blz. 58]

II,8 Karel della Faille, toegeschr. aan Bernard de Rijckere [?], 1573
paneel, 46,8 x 38,5
Brussel, Museum van Elsene, JBW 538
[afb. blz. 44]

II,9 Cécile Gramaye, toegeschr. aan Bernard de Rijckere, 1573
paneel, 48 x 38
Brussel, Museum van Elsene, C 1358
[afb. blz. 44]

II,10 De familie van Berchem, door Frans Floris, 1561
paneel, 130 x 225
Lier, Stedelijk Museum Wuyts-Van Campen en Baron Caroly, A 52
[afb. blz. 45]

II,11 Jan van der Does met zijn vrouw en kinderen, door Roelof Willemsz. van Culemborg, omstr. 1590
paneel, 97 x 183
Leiden, Stedelijk Museum de Lakenhal, 9
[afb. blz. 39]

II,12 Album Amicorum van Jan van der Does, omstr. 1564-1583
14,5 x 9,5
Leiden, Universiteitsbibliotheek, hs. BPL 1406

II,13 Théâtre de tous les peuples, door Lucas de Heere, 2de helft 16de eeuw
32 x 43
Gent, Universiteitsbibliotheek, Hs. 2466 fol. 49, 50 en 52

II,14 Vier schenkkannen van: Prins Willem van Oranje, Bisschop Sonnius, Maximiliaan van Egmont, Theodorus Comes de Brinkhorst
hoog 16 cm, diam. 12 cm
's-Hertogenbosch, Illustre Lieve Vrouwe Broederschap sedert 1318 te 's-Hertogenbosch

II,14a Drie beschilderde eetbordjes, Antwerpen, Vleeshuis

II,14b Paar mannenschoenen, omstr. 1560
fluweel
Amsterdam, Rijksmuseum, NM 7420

II,15 Vitrine met gebruiksgoederen van de 'lagere' groeperingen, 16de eeuw
Neerlangbroek, verz. H.J.E. van Beuningen en anderen.

II,16 Cornelius Musius [1500-1572], omstr. 1569
paneel, 58 x 48
Delft, Oud-Katholieke Kerk Maria en St. Ursula

II,17 Stapelbekertje van Cornelius Musius, omstr. 1560
zilver, 5,1 x 10
Utrecht, Oud-Katholieke parochie van de H. Maria

II,18 Stapelbekertje van Cornelius Musius, omstr. 1560
zilver, 5,7 x 10,4
Utrecht, Rijksmuseum Het Catharijneconvent, OK.M Met. 3

II,19 Paters op bezoek in een nonnenklooster, midden 16de eeuw
paneel, 68,6 x 97,5
Her Majesty Queen Elizabeth II
[afb. blz. 52]

II,20 Vrouw met twee kinderen, 1568
paneel, 110 x 85
Gouda, Stedelijk Museum Het Catharina Gasthuis, 55682

II,21 Weeskinderen aan de maaltijd, uit: Kaartboek van alle landen behorend tot het Weeshuis te Leiden, 1570
pentekening, 25,5 x 39,5
Leiden, Gemeentelijke Archiefdienst, Archief H.G. Weeshuis afd. C. Kaartboek 1
[afb. blz. 48]

II,22 Twaalf schutters van de Amsterdamse Kloveniersdoelen, door Dirck Jacobsz, 1563
paneel, 92,5 x 178
Amsterdams Historisch Museum, C 377
[afb. blz. 47]

II,22a Uitnodigingskaart verstuurd door de Violieren aan de Kamers van Brabant voor het landjuweel. Uit: Spelen van Sinne, MPM, R 7. 41, blz. 24-25, 1563
12 x 16
Antwerpen, Museum Plantin-Moretus, HB 2833

II,22a1 Verzamelband in verband met het Landjuweel van Antwerpen, 1561
Brussel, Koninklijke Bibliotheek, II 13 368

II,22b Drinkhoorn van het Amsterdamse St. Joris- of Voetboogschuttersgilde, 1566
Zilver, 47,5 hoog
Amsterdams Historisch Museum, 13965 VI B8
[afb. blz. 47]

II,22c Schuttersketen van het Sebastiaansgilde, 1495; toevoegingen 17de eeuw
zilver verguld
Dordrecht, Museum Mr S. van Gijn, 1372

II,22d Blazoen van de rederijkerskamer "De Kersouwe" van Pamele te Oudenaarde, met data 1561, 1761 en 1812
paneel,
Oudenaarde, Stadsmuseum, 1961/110

II,23 De Antwerpse schutterij, door Abraham de Bruijn, 1580
gravure, 19,9 x 30,9
Rotterdam, Atlas van Stolk, 1041-1042
[afb. blz. 47]

II,24 Studie van een boer, door Roeland Savery, 2de helft 16de eeuw
pen en zwartkrijt, 19,3 x 14
Rotterdam, Museum Boymans-Van Beuningen, N 126
[tentoongesteld van 23.2 - 16.4]
[afb. blz. 42]

II,25 Studie van boeren, door Roeland Savery, 2de helft 16de eeuw
pen en zwartkrijt, 19,3 x 12,4
Rotterdam, Museum Boymans-Van Beuningen, N 144
[tentoongesteld van 23.2 - 16.4]

II,26 Studie van arme lieden
pen en zwartkrijt, 17,6 x 12,8
Rotterdam, Museum Boymans-Van Beuningen, MB IJ58 - T27
[tentoongesteld van 23.2 - 16.4]

II,27 Studie van een kreupele, een burger en een soldaat door Roeland Savery, 2de helft 16de eeuw
pen en rood krijt, 15,4 x 20,1
Rotterdam, Museum Boymans-Van Beuningen, P.B.d.O.7
[tentoongesteld van 16.4 - 4.6]

II,28 Studie
pen en rood krijt, 15,3 x 20,1
Rotterdam, Museum Boymans-Van Beuningen, P.B.d.O.6
[tentoongesteld van 16.4 - 4.6]

II,29 Lazarusklep met bijbehorend bewijs, 1572
hout, 21 x 11
Leiden, Stedelijk Museum De Lakenhal, 740-741
[afb. blz. 49]

II,30 Waerheytbouck der stede Zyriczee, 1541-1570
30 x 21,5
Middelburg, Rijksarchief van Zeeland, Lasonder nr. 3847
[afb. blz. 18 en 65]

II,31 Protocol van het Scholtengericht van Kampen en Kamperveen, 1576-1577
15 x 21
Kampen, Gemeente archief, Rechterlijk Archief 314

II,32 Placcaet ende ordonnantie beroerende de vagebonden, omstr. 1564
20 x 14,5
Delft, Bibliotheek Gemeentelijke Archiefdienst, 59C 25A

II,33 Gebruiksgoederen van de 'arme' groeperingen, 16de eeuw

II,34 Zes Noordhollandse boerinnen, omstr. 1550
panelen, ± 44 x 32
Génève, Articolor S.A.

II,35 Brabants dorpsgezicht, door de Meester van de kleine landschappen, omstr. 1560
pentekening, 13,4 x 20,3
Berlijn-Dahlem, Staatliche Museen Preussischer Kulturbesitz, Kupferstichkabinett, KdZ 719
[afb. blz. 43]

II,35ab Dorpsstraat, door de Meester van de kleine landschappen, omstr. 1560
pentekening, 13,4 x 20,3
Berlijn-Dahlem, Staatl. Museen Preussischer Kulturbesitz Kupferstichkabinett, KdZ 719

II,36 Situatietekening van de sluis en de bebouwing aan de Kromme Gouwe onder Alphen, door Jan Dammisz., 1561
gekleurde pentekening, 30 x 42,6
Leiden, Hoogheemraadschap van Rijnland, A 560

[afb. blz. 41]

II,37 Boerenhuizen aan de uiterdijk van de Rijn onder Alphen, omstr.
1541-1545

gekleurde pentekening, 57 x 41
Leiden, Gemeentelijke Archiefdienst, 71829 II
[afb. blz. 41]

II,38 Stadslui op bezoek bij boeren, door Jan I Bruegel, eind 16de eeuw
doek, 37 x 57
Bergues, Musée
[afb. blz. 43]

II,39 Dorpsfeest, door Gillis Mostaert, 2de helft 16de eeuw
paneel, 79 x 109
Gent, Museum voor Schone Kunsten, bruikleen van de Staat, 1952-F

II,39b De Sint-Joriskermis, toegeschr. aan Hieronymus Cock naar Pieter Bruegel d.O., 2de helft 16de eeuw
gravure, 33,2 x 52,3
Antwerpen, Stedelijk Prentenkabinet, 18.281

II,40 De strijd om de broek, 1555
houtsnede, 21,8 x 35
Amsterdam, Rijksprentenkabinet, Rijksmuseum

II,41 Ruzie in het dorp, door Lancelot Blondeel, 1566
gravure, 26,4 x 38,8
Brussel, Koninklijke Bibliotheek, SII 80316

II,42 Brand in de Nicolaas- of Nieuwe Kerk in Dordrecht, door Jan Doudijn, 1568
doek, 96,5 x 133,5
Dordrecht, Museum Mr. Simon van Gijn, M.v.G. 1404

[afb. blz. 53]

III WERKEN EN LATEN WERKEN: 1559

Rond 1559 heeft het Zuiden economisch gezien een voorsprong op het Noorden. Antwerpen, de grootste havenstad, is het handelscentrum. Uit heel Europa komen handelaars naar de Antwerpse beurs. Zij kopen hun goederen in via kooplieden uit de Scheldestad.

In de Nederlanden wordt bijna overal in kleine familiebedrijfjes geproduceerd voor de plaatselijke markt. Een bedrijf als de drukkerij van Plantijn is voor deze tijd een uitzondering. Het heeft een internationaal afzetgebied. De economie heeft in de Nederlanden een sterk agrarisch karakter. In feite wordt hij gedragen door het werk van boeren en vissers!

III,1 Gillis Hooftman en Margaretha van Nispen, door M. de Vos, 1570
paneel, 116 x 140,5
Amsterdam, Rijksmuseum, inv. A 1717
[afb. blz. 31]

III,2 Cornelis van Campene [1516-1567], 1557
paneel, 52,7 x 42,7
Enschede, Rijksmuseum Twenthe, 109

III,3 Joziene van Puttem [1528-1554], 1557
paneel, 51,3 x 40,8
Enschede, Rijksmuseum Twenthe, 110

III,4 Het gezin van Jan Jelis. Valckenier, omstr. 1560
paneel, 115 x 162,5
Amsterdam, Historisch Museum, bruikleen van het Koninklijk Oudheidkundig Genootschap, B 1173
[afb. blz. 32]

III,5 Maquette van het stadhuis van Antwerpen, 1564
101 x 100 x 165
Antwerpen, Oudheidkundige Musea, Vleeshuis

III,6 Diploma in verband met de eerste steenlegging van het nieuwe stadhuis te Antwerpen, 1561
66,6 x 72
Antwerpen, Stadsarchief

III,7a Vier Zwolse raadsbekers, anoniem, 1558, 1566, 1573 en 1583
zilver, 19 - 27 hoog
Zwolle, Provinciaal Overijssels Museum, 5749
[afb. blz. 16 en 17]

III,7b Twee schrijfstellen van het Vrije te Brugge, door Jan Crabbe II, 1566
koper, 22 x 36
Brugge, Gerechtshof
[afb. blz. 17]

III,7c Bodestaf van de Stad Zutphen, 1574
notenhoust en zilver, lengte 109
Zutphen, Stedelijk Museum, V2

- III,7d** Twee stadsroeden van Nijmegen, 1580
hout en zilver, lengte 133
Nijmegen, Museum Commanderie van St. Jan, C II 1
- III,7e** Stadskovel van Nijmegen, 16de eeuw
laken, zilver, 61 x 50
Nijmegen, Commanderie van St. Jan, inv. C II 2
[afb. blz. 17]
- III,8** Allegorie op de handel, door J. Amman
houtsnede
Brussel, Koninklijke Bibliotheek Albert I
- III,9** De rede van Arnemuiden, 1550
paneel, 58 x 269,5
Gemeente Arnemuiden, Stadhuis
[afb. blz. 29]
- III,10** Plattegrond van Antwerpen, door
Hieronymus Cock, 1557
gravure, 36,5 x 44,5
Antwerpen, Collectie Bank van Parijs en de
Nederlanden België N.V
- III,11** Gezicht in vogelvlucht op het Hanzehuis
met omliggende vlieten, eind 16de eeuw
aquarel, 54,5 x 62,5
Antwerpen, Stadsarchief, Icon. port. 12/11b
- III,12** De Antwerpse Beurs, naar P. van der
Borch, 1581
gravure, 23,5 x 31,5 cm uit L. Guicciardini,
Descrittione di tutti i Paesi Bassi . . . , Antwerpen
1567
Rotterdam, Maritiem Museum Prins Hendrik,
WAE 371 a
[afb. blz. 31]
- III,13** Sir Thomas Gresham, door Anthonie
Mor, omstr. 1560
paneel. 90 x 75,5
Amsterdam, Rijksmuseum, A 3118
- III,14** Lijst van Spanjaarden te Antwerpen,
1560
31 x 23,5
Antwerpen, Stadsarchief, P.K. 1079
[afb. blz. 30]
- III,15** Colloquia et dictionarium septem
linguarum, Antwerpen, Y. Trognaesius, 1586
8 x 11,5
Antwerpen, Museum Plantin-Moretus, R. 62.7
- III,16** Het thresoor oft schat val alle de speciën
. . . , Antwerpen, G. van Parijs, 1580
Antwerpen, Museum Plantin-Moretus, R. 50.11
- III,17** Grootboek van de verzekeringsmakelaar
Juan Henriques, 1563
36 x 47
Antwerpen, Stadsarchief, Insolv. Boedelk. 1481
[afb. blz. 30]
- III,18** Verklaring van averij opgelopen door de
lading van het schip 'Den Vliegende Arent',
1560
28,5 x 18,5
Antwerpen, Stadsarchief, P.K. 1020
- III,19** Liefdadigheid van de Potmeesters van
St. Jacob, 1562
paneel, 57,2 x 402
Utrecht, Centraal Museum, 2473
[afb. blz. 48]
- III,19a** Collectebordje afkomstig uit de St
Jacobskerk te Utrecht, 16de eeuw
hout, 31 x 13 x 20
Utrecht, Centraal Museum, 1928/3214
- III,20** Twee blazoenen van het
Korenmeestersgilde te Gent, 1568
paneel, beide 41 x 41
Gent, Oudheidkundig Museum De Bijloke, 755
en 756
[afb. blz. 25]
- III,21** Blazoen van de Nering der
Oudschoenmakers van Gent
eikehout gepolychr., 70 x 47,5
Gent, Oudheidkundig Museum De Bijloke, 916
- III,22** Predella van het St. Jozefsaltaar, omstr.
1565
paneel, 51,5 x 194
Gouda, Stedelijk Museum Het Catharina
Gasthuis, 51106
- III,23** Het altaar van Crispinus en Crispinianus,
door Pieter Pourbus, 1565
paneel, 129 x 131
Gouda, Stedelijk Museum Het Catharina
Gasthuis, 55073 A en B
- III,24a** Twee beeldjes van turfdragers, omstr.
1580
lindehout gepolychr., 36 en 32,5 hoog
Antwerpen, Oudheidkundig Museum, Vleeshuis,
AV 878
[afb. blz. 27]
- III,24b** Beker en Staf van de schutters van het
St. Anna- of Rijnschippersgilde, 1569 en 16de
eeuw
16 en 67 hoog
Kampen, Stedelijk Museum Broederpoort, 1101
- III,24c** Oudste liggere van het St. Lucasgilde,
1453-1616
Antwerpen, Koninklijke Academie voor Schone
Kunsten
- III,24d** Bussenboek van het St. Lucasgilde,
1538-1627
Antwerpen, Koninklijke Academie voor Schone
Kunsten
- III,25a** 'Le seul divin est perdurable',
Antwerpen, C. Plantin, 1579
Antwerpen, Museum Plantin-Moretus, 4.113

- III,25b** La première et la seconde partie des dialogues francais pour les jeunes enfants, Antwerpen, C. Plantin, 1567
14,5 x 9,5
Antwerpen, Museum Plantin-Moretus, R.22.29
- III,25c** Catalogus Librorum que ex topographia Christophori Plantini produirunt [vijfde en laatste catalogus door Plantijn uitgegeven], 1584
Antwerpen, Museum Plantin-Moretus, R.24.38
[afb. blz. 26]
- III,26a** Houtblok van de titelpagina van Dodonaeus' kruidenboek, 1554
26 x 16,5
Antwerpen, Museum Plantin-Moretus, HB 8238
[afb. blz. 26]
- III,26b** 180 Stempels en 180 matrijzen van een civilité-letter van Robert Granjon [texte courant], 1566
Antwerpen, Museum Plantin-Moretus, MA 108 - ST 44a, b
- III,26c** Houtblok voor de titelpagina van L. Guicciardini: 'Descrittione di tutti i Paesi-Bassi', Antwerpen, C. Plantin, 1588
6,5 x 11
Antwerpen, Museum Plantin-Moretus, HB 8052
- III,27** Vier houtblokken, behorend bij Donoaeus' kruidenboek, Antwerpen, C. Plantin, 1618
Antwerpen, Museum Plantin-Moretus, HB 4802, HB 4442, HB 4444, HB 4446
- III,28** Zeeboek voor de kustvaart, toegeschr. aan Dirck Zael, 16de eeuw
22 x 18
Antwerpen, Stad Antwerpen, Stadsbibliotheek, B 29166
[afb. blz. 29]
- III,29** Model van een boeier, omstr. 1570
96 x 86 x 25
Antwerpen, Nationaal Scheepvaartmuseum
[afb. blz. 29]
- III,30** Armiliarium, door Gualterius Arsenius, Leuven 1575
brons, 38,5 x 25,5
Brussel, Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis, 8948
- III,31** Plattegrond van Amsterdam, door Cornelis Anthonisz., 1538
houtsnede, 107,5 x 109,5
Amsterdam, Gemeentelijke Archiefdienst, Historisch-Topografische Atlas
- III,32** Amsterdam in vogelvucht, door Antoon van Wijngaarde, omstr. 1550
pen en penseel, 44,5 x 117,5
Amsterdam, Gemeentelijke Archiefdienst, Historisch-Topografische Atlas
- III,33** Kaart van Noordwest Europa, door Michael Tramezini, 1558 [verkleinde uitgave van de kaart van Cornelis Anthonisz.]
9 bladen
Rotterdam, Maritiem Museum Prins Hendrik, 835
- III,34** De lakenmarkt te 's-Hertogenbosch, 1ste helft 16de eeuw
paneel, 126 x 67
's-Hertogenbosch, Noordbrabants Museum
[afb. blz. 27]
- III,35** Darinkdelven onder Zierikzee, 16de eeuw
Zierikzee
- III,36a** Kaart van Westelijk Noord-Nederland, 1558
[Hollandiae Batavorum Veteris insulae et locorum adia centium exacta descriptio]
gravure, 51,5 x 37,5
Leiden, Universiteitsbibliotheek, Collectie Bodel Nijenhuis
- III,36b** Steenbakkerij aan de Vecht . . . Utrecht [detail], omstr. 1565
manuscriptkaart
Utrecht, Rijksarchief, Kaartboek St. Jan 328
[afb. blz. 26]
- III,37** Visserij reglement betreffende de haringvaart te Nieuwpoort, 1564
panelen, 59,5 x 95
Nieuwpoort, Stadhuis
- III,38** Het Vischboek van Adriaen Coenensz., 1578
manuscriptkaart, 31,5 x 21,2
's-Gravenhage, Koninklijke Bibliotheek, 78 E 54
- III,39** Gezicht op Zierikzee, 16de eeuw
paneel, 87 x 300
Zierikzee, Gemeentemuseum
- III,40** De fruitoogst, door Hans Bol, 1574
pentekening, 16,3 x 23,7
Antwerpen, Stedelijk Prentenkabinet, 3 [Al.5]
[afb. blz. 24]
- III,41** De vier seizoenen, door Pieter Bruegel de Oude, 1570
gravures, ca 23 x 29
Brussel, Koninklijke Bibliotheek Albert I
- III,42** Zes maanden van het jaar, omstr. 1550
diam. 25
Alkmaar, Stichting Provenhuis Palinck en Van Foreest, bruikleen aan het Stedelijk Museum Alkmaar
- III,43** Markt op de Meir te Antwerpen, omstr. 1590
paneel, 90 x 140
Brussel, Koninklijke Musea voor Schone Kunsten van België, 2244

III,44 Zes maanden van het jaar, omstr. 1550
[zie ook 42]
eetbordjes, diam. 25
Alkmaar, Stichting Provenhuis Palinck en Van
Forest, bruikleen aan het Stedelijk Museum
Alkmaar
[afb. blz. 23]

III,45 De abdij ter Duinen te Koksijde
doek, door P. Pourbus, 1580
Brugge, Groenige museum

III,46 Jan van Scorel, door Anthonie Mor, 1559
paneel, diam. 56
Londen, Society of Antiquaries
[afb. blz. 51]

III,47 Inventaris van de nagelaten goederen
van jhr. Johan van Hoochlande, deken van St.
Marie, 1578
Utrecht, Rijksarchief in de provincie Utrecht, 154

III,48 Twee testamenten van kanunniken van
St. Marie, midden 16de eeuw
Utrecht, Rijksarchief in de provincie Utrecht, 150

III,49 Kaart van de stadsgracht van
Monnickendam met kerk en klooster
Mariengaarde, 1593
pen, 19,2 x 28,7
Monnickendam, Gemeente

IV KATHOLIEKEN EN KETTERS: 1559

In de eerste helft van de 16de eeuw kennen arm
en rijk in de Nederlanden één belangrijk
gemeenschappelijk element in hun leven: de
katholieke godsdienst. Tijdens de kerkdienst
ondergaan allen dezelfde rituelen. Maar een
boer zit niet naast een edelman.
Rond 1559 is niet iedereen meer katholiek.
Lutheranen, doopsgezinden en calvinisten
houden hun diensten in het geheim. De
kerkelijke en wereldlijke overheid willen het
gezag van Rome handhaven. Ketteren worden
vervolgd. Misstanden in de kerk aangepakt. De
kerkorganisatie wordt gemoderniseerd. Al gauw
bestrijden felle katholieken en ketteren elkaar,
met spotprenten en met wapens. Maar de
meeste mensen geloven het wel.

IV,1 Vijf leden der Utrechtse
Jeruzalembroederschap, door Anthonie Mor [?],
omstr. 1541
paneel, 79 x 164
Utrecht, Centraal Museum, 1952/260

IV,2 Crosse van de staf van Aegidius de Monte,
bisschop van Deventer, 1570
41,5 hoog
Deventer, de Bisschop van Deventer
[afb. blz. 60]

IV,3 Bisschopsstaf afkomstig uit de abdij van
Egmond
Haarlem, R.K. Bisdom

IV,4 De mijter van bisschop Sonnius, omstr.
1560
36 x 37
's-Hertogenbosch, Noordbrabants Museum,
bruikleen van de Bisschop van 's-Hertogenbosch
[afb. blz. 58]

IV,5 De pest in de St. Jacobsparochie te
Leuven, 1578-'79
doek, 122 x 153
Leuven, Sint-Jacobskerk
[afb. blz. 24]

IV,6 De Bul 'Super Universas' van paus Paulus
IV, 12 mei 1559
perkament met loden bul, 68 x 92
Brussel, Algemeen Rijksarchief, Staat en
Audiëntie 592/5

IV,7 Bisschop Sonnius, door Frans Pourbus de
Oudere, 1575
paneel, 16 x 15
Antwerpen, Koninklijk Museum voor Schone
Kunsten, 1958/547
[afb. blz. 58]

IV,9 Concilie van Trente, toegeschr. aan
Titiaan, 2de helft 16de eeuw
doek, 123 x 180,5
Parijs, Musée National du Louvre
[afb. blz. 66]

IV,11 De Bewening van Christus, door Jan van
Scorel, omstr. 1540
paneel, 168 x 137
Utrecht, Centraal Museum, 6450

IV,12 Altaarstuk met de Kruisiging, gemaakt
voor de familie Van Bleyenburgh, omstr. 1566
zijluiken: olieverf; middenstuk: gedeeltelijk
beschilderd albast en verguld hout met snijwerk,
67,5 x 19,5
Dordrecht, bruikleen van de Collot d'Escury
Stichting aan Museum Mr S. van Gijn

IV,13a Wijnwaterkan van de abdij van Ename,
16de eeuw
brons, hoog 30 x diam. ± 20
Oudenaarde, Stadsmuseum

IV,13b Twee avondmaalsbekers, door Jelle
Jansz., 1564
zilver, 18,3 x ø 10 en 17,6 x ø 10
Leeuwarden, Fries Museum, F.M. 483-i en F.M.
483-j

IV,13c Houten kruis met wapens van de stad
Gent en het kapitel van St. Jan, 16de eeuw
50 hoog
Gent, Oudheidkundig Museum De Bijloke

- IV,14** De bewening van Christus, door Maarten van Heemskerk, 1566
paneel, 140 x 196
Delft, Stedelijk Museum Het Prinsenhof, 341
- IV,15** Dirck Volkertsz. Coornhert [1522-1590], door Cornelis van Haarlem, omstr. 1590
doek, 40 x 30
Haarlem, Frans Hals Museum, I-58
[afb. blz. 60]
- IV,16** De verdrijving van de geestelijkheid door de Beeldenstorm, door Dirck V. Coornhert naar Adriaan de Weerdt, 16de eeuw
gravure, 12,9 x 21,2
Leiden, Prentenkabinet der Rijksuniversiteit
- IV,17** Verslag van de eerste algemene vergadering der Vlaamse doopsgezinde afgevaardigden onder leiding van Adriaan van Kortrijk te Gent, omstr. 1555
papier, 30 x 21
Brussel, Algemeen Rijksarchief, Staat en Audiëntie 1191/10
[afb. blz. 61]
- IV,18** Brief van de doopsgezinde martelares Maeyken Wens, 1573
32 x 20
Amsterdam, bruikleen Doopsgezinde Bibliotheek aan de Universiteitsbibliotheek, DG A 466a
[afb. blz. 65]
- IV,19** 'Dit boeck wordt genaamt: Het Offer des Heeren'; verzameling doopsgezinde martelaarsgetuigenissen, 1562-1563
14 x 22
Gent, Universiteitsbibliotheek, R.833
- IV,20** Vonnis uitgesproken door Pieter Titelmans, inquisiteur voor Vlaanderen, tegen een aantal doopsgezinden in Gent, 17 februari 1560
31 x 19,5
Gent, Stadsarchief, Bouc van den Crime 1555-1561 f° 193-194 v° [reeks 214 nr 3]
[afb. blz. 64]
- IV,21** Temple de Lyon, nommé 'Paradis', omstr. 1565
doek, 123 x 125
Genève, Bibliothèque Publique et Universitaire de Genève
- IV,22a** Filips van Marnix, heer van St. Aldegonde [1540-1598], door Johan Wierix, 1581
gravure
Brussel, Prentenkabinet
- IV,22b** De Biënkorf der H. Roomsche Kercke, door Filips van Marnix, heer van St. Aldegonde, 1569
's-Gravenhage, Koninklijke Bibliotheek, 1712 E7
[afb. blz. 63]
- IV,22c** Boek der Psalmen Davids van Filips van Marnix, heer van St. Aldegonde, 1563
Leiden, Universiteitsbibliotheek
- IV,22d** Den spiegel der calvinisten ende die wapenen der christenen, om die lutheranen ende nieuwe evangelisten van Geneven te wederstane, door Anthonie du Val, 1566
Brussel, Koninklijke Bibliotheek, 163
- IV,22e** Cataloghe ende Intitulatie van den quaden verboden boecken, 1558
Brussel, Koninklijke Bibliotheek, III 67.879 ALP
- IV,22f** Handelingen van de classes en synoden van Vlaanderen 1578-1581 en handelingen van de Nationale Synode van Dordrecht 1578
31 x 20
Middelburg, Rijksarchief in Zeeland, Hs. verz. 273
- IV,23** Protestantse familie aan tafel, 1583
paneel, 150 x 211
Brugge, Gruuthusemuseum, 1618
[afb. blz. 64]
- IV,24** Allegorie op de clerus; de dans van Luther en de nonnen, naar Jeroen Bosch, 16de eeuw
paneel, 67 x 236,8
Antwerpen, Museum Mayer van den Bergh, 1960/24
- IV,25** Hola, gij rovers, 16de eeuw
gravure, 23 x 28,4
Rotterdam, Atlas van Stolk, 340
- IV,26** Spotprent op de paus, 16de eeuw
gravure, 20,7 x 13,4
Dordrecht, Museum Mr S. van Gijn, 389
- IV,27** Den Roomschen hangelaer, 16de eeuw
gravure, 16,5 x 25,4
Rotterdam, Atlas van Stolk, 334
[afb. blz. 60]
- IV,28** Anthoniusquest binnen een Roomse kerk, 1605
gravures, 44,6 x 48,5; 43,5 x 47,7 en 44,2 x 48,6
Amsterdam, Rijksprentenkabinet, Rijksmuseum, FM 432
- IV,29** Grosse Court Abbessse, door Hans Liefvrick, midden 16de eeuw
houtsnede, 40 x 28
Antwerpen, Stedelijk Prentenkabinet, 18.929
- IV,30** Spotprent op protestantse bijbeluitgave, 16de eeuw
gravure, 17,2 x 21,5
Amsterdam, Rijksprentenkabinet, Rijksmuseum, Muller Suppl. 815 C
- IV,31a** Credendi libertatis typus; spot op de Hervorming, door A.Z.
46,1 x 36,6
Rotterdam, Atlas van Stolk,

IV,31b Voorstudie voor Credendi libertatis typus; spot op de Hervorming
Rotterdam, Atlas van Stolk

IV,32 Ai Pap is met schillen gekookt; spotprent op de godsdiensttwisten, door Claes Jansz. Visscher, ca 1570
gravure, 23,2 x 35,4
Rotterdam, Atlas van Stolk. 427

V 1559 – 1566

Na het vertrek van Filips II naar Spanje in 1559 komen hoge edelen in de Nederlanden in verzet. Zij voelen zich ten achtergesteld bij ambtsdragers van lagere afkomst, zoals Granvelle. Verder wijzen zij kettervervolgingen af. Lage edelen protesteren ook hiertegen. Zij maken in 1566 hun bezwaren aan landvoogdes Margaretha kenbaar in een petitie: het Smeekschrift. Hierdoor aangemoedigd gaan calvinistische predikanten diensten in de open lucht houden: de hagepreken. De toehoorders laten zich opruien. De bom barst: de Beeldenstorm breekt uit.

V,0a Belgica, de maagd der Nederlanden, wordt door Alva's handlangers geschoffeerd, door Joachim Wttewael, omstr. 1609
pentekening over zwart krijt, 19,4 x 25
Utrecht, Centraal Museum, 20846

V,0b Belgica, de maagd der Nederlanden, wordt van haar kruisteken door een calvinistisch edelman beroofd, door Joachim Wttewael, omstr. 1609
pentekening over zwart krijt, 19,4 x 25
Utrecht, Centraal Museum, 20845

V,1 Zes wapenborden gemaakt ter gelegenheid van de zitting van het Gulden Vlies, 1559
paneel, elk 101 x 58,5
Gent, St. Baafskathedraal, 433
[afb. blz. 69]

V,2 De koningin van Sheba bezoekt Salomo [Filips II], 1559
doek, 183 x 260
Gent, St. Baafskathedraal
[afb. blz. 69]

V,3 Verzoekschrift aan de koning van Spanje om vrijheid van hervormde godsdienstuitoefening, 1566
63 x 47
's-Gravenhage, Algemeen Rijksarchief, afd. I verz. Royer 12

V,4 Brief van Filips II uit 'het bos van Segovia', 17 oktober 1565
Simancas, Archivo General, Est. Leg 525-158
[afb. blz. 71]

V,5 Het Compromis, de verbondacte van de lagere edelen, 1565
34 x 63
H.M. de Koningin
[afb. blz. 72]

V,6 Propositie ende requeste op 't stuk van de Inquisitie, Vianen 1566
's-Gravenhage, Koninklijke Bibliotheek, Kn 138

V,7 Brief van Willem van Oranje aan Lodewijk van Nassau, 1 april 1566
32 x 20
H.M. de Koningin

V,8 Het Smeekschrift der edelen met het antwoord van landvoogdes Margaretha, 1566
32 x 21
H.M. de Koningin
[afb. blz. 72]

V,9 Antoine Perrenot, kardinaal van Granvelle door Lambert Suavius, 1556
gravure, 40,3 x 28,6
Brussel, Koninklijke Bibliotheek
[afb. blz. 70]

V,10 Aanbieding van het Smeekschrift der edelen, door Frans Hogenberg, 1566
gravure, 18,7 x 27,8
Rotterdam, Atlas van Stolk

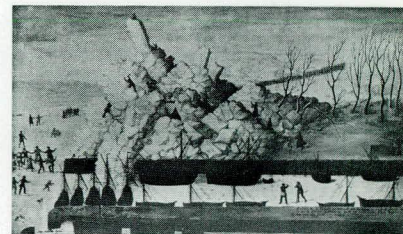
V,11 Hendrik van Brederode [1531-1568], toegeschr. aan Anthonie Mor, omstr. 1566
paneel, 87 x 58
's-Gravenhage, Dienst Verspreide Rijkscollecties, C 256
[afb. blz. 72]

V,12 Geuzennap met draagpenning en kalebassen, 16de eeuw
Bondsrepubliek West-Duitsland, part.verz.
[afb. blz. 73]

V,13a Geuzenpenning met napje en kalebas, door Jacques Jonghelinck, [?], 1566
zilververguld, 2,4 x 2
's-Gravenhage, Koninklijk Penningkabinet, 1903/203

V,13b Geuzenpenning, door Jacques Jonghelinck, 1566
zilververguld, 2,7 x 2,3
's-Gravenhage, Koninklijk Penningkabinet, 1903/208
[afb. blz. 73]

V,14 Hartvormige draagpenning op de onlusten in de Nederlanden, 1566
zilver gegraveerd, 6,8 x 7,7
's-Gravenhage, Koninklijk Penningkabinet, 1903/201
[afb. blz. 73]

- V,15** Ordonnantie, waarbij het verboden wordt hagepreken bij te wonen, 1566
Bergues, Archives Communales, AA 139
- V,16** De ijsgang te Delfshaven, door Cornelis Jacobszen [?]
, 1565
paneel, 78 x 134
Amsterdam, Koninklijk Oudheidkundig Genootschap [in bruikleen aan Rotterdams Historisch Museum]
[afb. blz. 74]
- V,17** Een Spel van Sinnen, beroerende het Cooren, hoe dat daer veel manyterijs mee gespeelt wort, 1565
31 x 21,5
Haarlem, Sociëteit Trou Moet Blijcken
[afb. blz. 76]
- V,18** Placcaat ende ordonnantie ons Heeren Conink, 25 augustus 1566
's-Gravenhage, Koninklijke Bibliotheek, 1704 A 39
- V,19** Dakleitje met een inscriptie over de beeldenstorm, 1566
leisteel, 9 x 14
's-Hertogenbosch, Noordbrabants Museum, 5956
- V,21** Panicus tumultus. Pamflet tegen de beeldenstorm, door Petrus de Backere, Antwerpen, Plantijn, 1568
's-Gravenhage, Koninklijke Bibliotheek, Kn. 155
- V,20** Vraye Narration et Apologie, door Marnix heer van St. Aldegonde, 1567
's-Gravenhage, Koninklijke Bibliotheek, Kn. 150
- V,22** De Beeldenstorm, door Frans Hogenberg, 2de helft 16de eeuw
gravure, ± 21 x 28
Rotterdam, Atlas van Stolk
[afb. blz. 76]
- V,23** Fragment van een Maria en Johannes, door Utrechts beeldhouwer, 15de eeuw
zandsteen, 80,5 x 61 x 21,5
Utrecht, Centraal Museum, 11840
[afb. blz. 77]
- V,23b** Elisabeth van Thüringen, 15de eeuw
zandsteen gepolychromeerd, 104,5 x 42 x 29,5
Utrecht, Centraal Museum, 11846
- V,24** Zijvleugel van het altaarstuk van de Schuitenvoerders in de St. Jacobskerk, midden 16de eeuw
paneel, 146 x 109
Utrecht, Centraal Museum, 1952/291
[afb. blz. 76 en 77]
- V,25** Spotprent van calvinistische zijde op de Beeldenstorm, 1566
gravure, 17,8 x 22
Amsterdam, Rijksmuseum, Rijksprentenkabinet, FM 479 A

VI 1566 – 1575

- De hertog van Alva volgt in 1567 Margaretha op. Volgens Filips trad zij niet doortastend genoeg op. Alva stelt met harde hand orde op zaken en roept een nieuwe rechtbank in het leven: de "bloedraad". Duizenden protestanten, waaronder veel edelen, vluchten. Willem van Oranje organiseert vanuit Duitsland invallen, maar die mislukken. op 1 april 1572 hebben de opstandelingen meer succes: de watergeuzen nemen Den Briel in. Zij verbreiden de Opstand: veel steden in Holland en Zeeland keren zich tegen Alva. Deze reageert met een strafexpeditie. Spaanse legers worden bij Alkmaar en Leiden teruggeslagen, zonder hulp van buitenaf.
- VI,1** Onslagbrief van Margaretha van Parma
Archivo General di Simancas, Liasse 536
- VI,2** Vonissen van de Raad van Beroerten betreffende Egmont en Horne, 16de eeuws afschrift
34 x 22,5
Brussel, Algemeen Rijksarchief, Conseil des Troubles 154 bis
- VI,3** Brief van Lamoraal, graaf van Egmont aan Filips II, geschreven op de dag van zijn onthoofding, 5 juni 1568
36 x 45
Gent, Universiteitsbibliotheek, Hs 93
- VI,4** Lijst van leden van het compromis der edelen, omstr. 1570
32 x 21
Brussel, Algemeen Rijksarchief, Staat en Audiëntie 1177/5
[afb. blz. 82]
- VI,5** De hertog van Alva [1507-1582], door Willem Key, 1568
doek, 65 x 49
Madrid, Fundación Casa de Alba, 3
[afb. blz. 80]
- VI,6** Wapenrusting van de hertog van Alva, gesmeed door Desiderius Helmschmid en geëetst door Jörg Sorg d.J., 1551
staal, 106 hoog
Wenen, Kunsthistorisches Museum, A 420
[afb. blz. 80]

VI,7 Filips van Montmorency, graaf van Horne [1524-1568], 1574
paneel, 38 x 30
Braunschweig, Herzog Anton Ulrich-Museum, 1976/45

VI,7b Lamoraal, graaf van Egmont, toegeschr. aan Frans Pourbus, 2de helft 16de eeuw
paneel, 27 x 20
Bachte-Maria-Leerne, Kasteel Ooidonk, Graaf 't Kint de Roodenbeeke

VI,8 De onthoofding van Egmont en Horne op 5 juni 1568
gravure, 31,6 x 34,3
Parijs, Bibliothèque Nationale, Cabinet des Estampes
[afb. blz. 82]

VI,9 De onthoofding van Egmont en Horne op 5 juni 1568
gravure, 29,7 x 39,4
Rotterdam, Atlas van Stolk, 428

VI,10 De ellendige staat der Nederlanden onder Alva, begin 17de eeuw
paneel, 150 x 190
Delft, Stedelijk Museum Het Prinsenhof, S 137
[afb. blz. 81]

VI,11 Afbeeldinghe van de ellendige staet der Nederlanden, 1569
gravure, 23,8 x 30
Rotterdam, Atlas van Stolk, 409
[afb. blz. 81]

VI,12 Beklaginge der Nederlandse verwoestingen, door Hans Collaert, 1567
gravure, 36,3 x 46,5
Rotterdam, Atlas van Stolk, 411

VI,13 Lijst van de verpande goederen van Willem van Oranje
Wiesbaden, Kon. Staatsarchiv

VI,14 Verantwoordinghe der Princen van Orangien, 1568
Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, 162

VI,15 Waarschouwinghe des Princen van Orangien, 1568
Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, 168

VI,16 Walter Morgans reis door de Nederlanden, 1572-1574, omstr. 1574
handschrift, 38 x 28
Oxford, All Souls College, M.S. 129

VI,17 Lodewijk, graaf van Nassau [1538-1574], 3de kwart 16de eeuw
paneel, 30 x 25
Amsterdam, Rijksmuseum, A 523
[afb. blz. 84]

VI,18 Die Psalmen des Konincklijcken Propheten Davids, vertaald door Petrus Dathenus, Londen, 1566
Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, 1712 G 25

VI,19 De Heidelbergse Catechismus, vertaald door Petrus Dathenus, Emden, 1567
16 x 25
Gent, Universiteitsbibliotheek, BI 8366 [3]

VI,20 Een nieu Geuzen lieden Boecxken, 1581
Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, 1714 E 20

VI,21 Geuzenpenning in de vorm van een halve maan, door Gerard van Bylaer [?], 1566
zilver, 2,3 x 3,2
Den Haag, Koninklijk Penningkabinet, 1903/277
[afb. blz. 86]

VI,22 Plakkaat op de inning van de 10de en 20ste penning, 1 juli 1571
25,5 x 17
Gent, Stadsarchief, reeks 1 bis nr 1
[afb. blz. 22]

VI,23a Placcaet ende ordinantie ons heeren des Coninx, inhoudende den stijl, ende vorme die men voirtaen obserueren sal int procederen, tot executie van den Xen penninck, 1572
18,5 x 14
Rotterdam, Belastingmuseum Prof. Dr. Van der Poel

VI,23b Placcaet ende ordinantie ons heeren des Coninx op tstück van der opheve collectatie van den Thienden ende Twintichsten Penninck van de vercoopinghe van alle ruerende ende onruerende goeden, 1571
22 x 15,5
Rotterdam, Belastingmuseum Prof. Dr. Van der Poel

VI,23c Ordonantie ende gebod onssalder genadichsten heeren des Coninx, gemaect op tstück vander collectatie/opheve en lichtinge vanden hondertsten penninck . . ., 1569
18,7 x 14,2
Rotterdam, Belastingmuseum Prof. Dr. Van der Poel

VI,24 Willem van der Marck, heer van Lumey [omstr. 1543-1578], miniatuur in een handschrift van pastoor Diederick Woutersz van Catwijck, 1572
handschrift, 28 x 21
Den Haag, Rijksarchief in Zuid-Holland, Arch. Wassenaer-van Rosande, Aanw. 1891, 28 XVIIIb
[afb. blz. 87]

VI,24a Kapitein van de infanterie, Ruychaver, door Hendrick Goltzius, 1587
gravure, 27,3 x 19,1
Dordrecht, Museum Mr S. van Gijn, M.v.G 544

VI,24b Commissiebrief van Willem van Oranje voor Ruychaver van 15 november 1570
41,3 x 32,4
Haarlem, Rijksarchief in Noord-Holland, Verz. Aanw. 1246/6

- VI,25** De haven van Dover, door Anthonius van den Wijngaerde, 3de kwart 16de eeuw
Oxford, The Ashmolean Museum
[afb. blz. 87]
- VI,26** Barthold Entens van Mentheda [1539-1580], 2de helft 16de eeuw
paneel, 50 x 38
Groningen, Groninger Museum, 1940-192
- VI,27** De Gorcumse martelaren
gravure, 39,8 x 49,5
Rotterdam, Atlas van Stolk, 458
- VI,28** Alva als Hoopman van Narheit, door Theodoor de Bry, 1588
gravure, 12,2 diam.
Rotterdam, Atlas van Stolk, 522
[afb. blz. 84]
- VI,29** Willem van Oranje als Hoopman van Weishey, door Theodoor de Bry, 1588
gravure, 12,2 diam
Rotterdam, Atlas van Stolk, 522
[afb. blz. 84]
- VI,30** Zinneprint op de tirannie van Alva en de edelmoedigheid van Willem van Oranje, omstr. 1570
gravure, 26,8 x 35,2
Rotterdam, Atlas van Stolk, 416
[afb. blz. 86]
- VI,31** Vier spotprenten op Alva, 1572
gravures, 21 x 15,4
Rotterdam, Atlas van Stolk, 412 [1-4]
[afb. blz. 83]
- VI,32** Standbeeld van Alva in de Antwerpse burcht, 2de helft 16de eeuw
gravure, 30 x 18,8
Amsterdam, Rijksprentenkabinet Rijksmuseum, FM 569 II
- VI,33** Ontwerpverdrag van Willem van Oranje met Condé en Coligny om geloofsvrijheid in Frankrijk en de Nederlanden, 1568
32 x 22
H.M. de Koningin, [KHA] A 11-XI-18a
- VI,34** De drie gebroeders De Coligny, omstr. 1560
doek, 191 x 163
Delft, Prinsenhof [bruikleen van het Mauritshuis], 432
[afb. blz. 87]
- VI,35** De Bartholomeusnacht van 23 op 24 augustus 1572, door Francois Dubois
paneel, 93 x 154
Lausanne, Musée Cantonal des Beaux-Arts
[afb. blz. 91]
- VI,36** Verdedigingsmiddelen der Spanjaarden en Haarlemmers gebruikt tijdens het beleg van Haarlem, 1572-1573, door J.M. Jacobsz, 1573
tekening, O.I.-inkt, 20 x 29,5
Haarlem, Gemeentearchief, Atl. 4/6 [991] K
- VI,36a** Plundering van Naarden, 16de eeuw
paneel, 200 x 200
Naarden, Gemeente
- VI,37** Nooddaalder Haarlem, 1572
zilver, 5,5 x 4,5
Den Haag, Koninklijk Penningkabinet, N 33
[afb. blz. 91]
- VI,37b** Vaandeldrager uit Haarlem, door Hendrick Goltzius, 1587
gravure, 27,3 x 15,1
Amsterdam, Rijksprentenkabinet, Rijksmuseum, B 125
- VI,37c** Haarlemse officier, door Hendrick Goltzius, 1582
gravure, 27,3 x 15,1
Amsterdam, Rijksprentenkabinet, Rijksmuseum, B 216
- VI,38** Het beleg van Alkmaar in 1573, door Pieter A. Cluyt, 1580
paneel, 200 x 250
Alkmaar, Stedelijk Museum
[afb. blz. 94]
- VI,39** Nooddaalder Alkmaar, 1573
tin, 3,5 diam
Den Haag, Koninklijk Penningkabinet, N 77
[afb. blz. 91]
- VI,40** De vlucht van Lambert Meliszoon, 1574
houten reliëf
Hoorn, Westfries Museum
[afb. blz. 90]
- VI,41** Tweehander, zwaard tijdens het beleg gebruikt door de gouverneur van Alkmaar, Jhr. Jacobus Cabeljau, 1573
ijzer, 210 x 40
Wassenaar, H.L. Visser
- VI,41b** Bevelhebbersstaf buitgemaakt tijdens de slag op de Mookerheide, 16de eeuw
hout, hoog 180
Barcelona, Archivo del Palau
- VI,42** Uitval op de Boschhuizerschans op 29 juli 1574, begin 17de eeuw
doek, 105 x 190
Leiden, Stedelijk Museum De Lakenhal, S 172
[afb. blz. 92]
- VI,43** Speelkaarten uit 1570, gevonden in Leiderdorp na het ontzet van Leiden, 1574
Leiden, Stedelijk Museum De Lakenhal, 3353
[afb. blz. 92]
- VI,44** De hutspot, gevonden bij de Lammerschans bij het ontzet van Leiden, 1574
22,5 hoog, ø 34,5
Leiden, Stedelijk Museum De Lakenhal, 3346
[afb. blz. 92]

VI,45 Mandaat voor het uitloven van prijzen bij het inleveren van hoofden van vijanden bij het veroveren van de Boschhuizerschans te Leiden, 29 juli 1574
Leiden, Gemeentelijke Archiefdienst, Arch. Secr. 1253-1574, 1363
[afb. blz. 92]

VI,46a Noodgulden Leiden 1574
papier, 3,8 diam
Den Haag, Koninklijk Penningkabinet, N 112
[afb. blz. 91]

VI,46b Noodgulden Leiden, 1574
papier, 3,8 diam
Rotterdam, Belastingmuseum Prof. Dr. Van der Poel, 121

VI,47 Notulen van de Eerste Vrije Statenvergadering te Dordrecht, 19 juli 1572
35,5 x 23
Den Haag, Rijksarchief in Zuid-Holland, Arch. Staten van Holland en West-Friesland, 324
[afb. blz. 89]

VI,48a Filipsdaalder Vlaanderen 1557 met klop Holland 1573
zilver, 4,1 diam.
's-Gravenhage, Koninklijk Penningkabinet, 11591

VI,48b Filipsdaalder Brabant 1558 met klop Zeeland 1573
zilver, 4,2 diam.
's-Gravenhage, Koninklijk Penningkabinet, N82

VI,48c Leeuwendaalder Holland, 1576
zilver, 4,1 diam.
's-Gravenhage, Koninklijk Penningkabinet, 3124

VI,48d Oord Holland 1578
koper, 2,6 diam.
's-Gravenhage, Koninklijk Penningkabinet, 3141

VI,48e Duit Holland 1573-1579
koper, 2,2 diam.
's-Gravenhage, Koninklijk Penningkabinet, 1947/83

VI,48f Penning Holland 1575
koper, 2 diam.
's-Gravenhage, Koninklijk Penningkabinet, 3092

VII 1575 – 1581

De Zuidelijke gewesten hebben sterk te lijden onder muitende Spaanse troepen. Zij sluiten een accord met de calvinistische opstandelingen: de Pacificatie van Gent (1576). In dit verdrag wordt van Filips het vertrek van alle Spaanse legers geëist. Ook wensen de ondertekenaars meer invloed op het bestuur. De toenadering is van korte duur: enkele Zuidelijke gewesten sluiten, bang voor de verbreiding van het calvinisme, de Unie van Atrecht. Nog in dezelfde maand, op 23 januari 1579, sluiten Noordelijke gewesten de Unie van Utrecht, een verdedigend bondgenootschap tegen Spanje. Later tekent ook een aantal Brabantse en Vlaamse steden.

VII, 1 Verklaring van de Hollandse en Zeeuwse steden met betrekking tot de vredesonderhandelingen te Breda, 1575
52 x 70

's-Gravenhage, Rijksarchief in Zuid-Holland, bruine kastje 20 en 21

VII,2 Pacificatie van Gent, 8 november 1576
28 x 21
's-Gravenhage, Algemeen Rijksarchief, Archief Staten van Holland, bruine kastje 25
[afb. blz. 100]

VII,2a Dubbele Statengulden Gelderland, 1577
goud, 2,5 diam.
's-Gravenhage, Koninklijk Penningkabinet, 706
[afb. blz. 99]

VII,2b Statendaalder Utrecht, 1578
zilver, 4 diam.
Utrecht, Centraal Museum, 20144
[afb. blz. 99]

VII,3 Acte van bekrachtiging van de Pacificatie van Gent door Willem van Oranje en de Staten van Holland en Zeeland, 1576
perkament en zegels, 70 x 105
's-Gravenhage, Rijksarchief in Zuid-Holland, Staten van Holland, bruine kastje 26

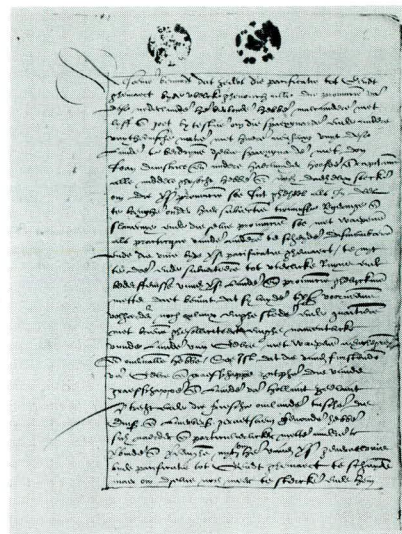
VII,4 Instructie voor Don Juan, 30 oktober 1576
Simancas, Archivo General de Simancas, Estado, Leg. 569-17

VII,5 Het Eeuwig Edict, 1577
perkament, 38 x 29
Brussel, Algemeen Rijksarchief, Staat en Audiëntie 587/1

VII,6 Brief van Don Juan aan de stad Namen, 14 april 1577
28 x 21,5
Namen, Archives de l'Etat, I 136 Musée 31 F

VII,7 Bevel van Hembyze, in naam van de schepenen van de keure van Gent aan de magistraat van Oudenaarde tot teruggave van de Ronsese klokken, 16 maart 1579 [16de eeuws afschrift]
Ronse, Rijksarchief

VII,8 Vrede van Atrecht, 17 mei 1579 [16de eeuws afschrift]
31 x 21
Brussel, Algemeen Rijksarchief, Rekenkamer 59

VII,9 Satisfactie van Amsterdam, 8 februari 1578

perkament met zegels. 50 x 50
Amsterdam, Gemeentelijke Archiefdienst,
Ijzeren Kapel, lade 35
[afb. blz. 102]

VII,10 Een concept van de Unie van Utrecht,
met annotaties van Oldenbarnevelt, 1578
35 x 23

's-Gravenhage, Rijksarchief in Zuid-Holland,
Arch. Staten van Holland na 1572, H 2582c

VII,11 Tractaat van de Unie van Utrecht, 1579
Gent, Stadsarchief, Charters 1373
[afb. blz. 107]

VII,12 Tractaat van de Unie van Utrecht, 23
januari 1579
32 x 21

's-Gravenhage, Algemeen Rijksarchief, Eerste
afdeling, Regeringsarchieven IV 3

VII,13 Verhandelinge van de Unie, Eeuwich
Verbondt ende Eendracht, ghedruct t'Vtrecht,
Coenraet Henricksz, 1579

17,2 x 13,9
Utrecht, Centraal Museum, 20814

VII,13a Unierozenobel Utrecht, 1579
goud, 3,5 diam.

's-Gravenhage, Koninklijk Penningkabinet, 5623
[afb. blz. 108]

VII,13b Uniedaolder Utrecht, 1579
zilver, 4 diam.

Utrecht, Centraal Museum, 3573
[afb. blz. 108]

VII,14 Pamflet van de Raad van State te
Brussel met betrekking tot de muiterij van de
Spaanse troepen, 1576

19 x 14,4
Goes, Gemeente, pamflettenverz. 1898

VII,15 Lijst van wandtapijten gestolen tijdens
de Spaanse Furie, 1576

Antwerpen, Stadsarchief, Certificatieboek 38
[1577-1578], fol. 140 V° - 141 V°

VII,16 Pacis Triumphantis Delineatio, door
Pieter Baltens naar Willem van Haecht, 1577
gravure, 37,4 x 45,4

Rotterdam, Atlas van Stolk, 605 I

VII,17 Allegorie op de Pacificatie van Gent,
door Pieter Baltens naar Willem van Haecht,
laatste kwart 16de eeuw
gravure, 32,8 x 54,4

Dordrecht, Museum Mr S. van Gijn, M.v.G. 607

VII,18 Don Juan [1547-1578], door Alonzo
Sánchez Coello, 3de kwart 16de eeuw
doek, 88 x 72

Madrid, Museo del Prado
[afb. blz. 101]

VII,19 Allegorie op de strijd tegen Spanje, 16de
eeuw

terra-cotta, 41 x 51
Delft, Museum Het Prinsenhof, B 39
[afb. blz. 103]

VII,20 Van drie tyrannen verlost, zinneprent op
de onverwachte dood van Don Juan, door
Hendrick Goltzius, 1578

23,9 x 32,7
Rotterdam, Atlas van Stolk, 684
[afb. blz. 105]

VII,21 Portret van Jean de Hembyze, door
François Pourbus, 1576

paneel, 45 x 33,4
Wenen, Kunsthistorisches Museum, 1041
[afb. blz. 104]

VII,21a Alexander Farnese [1545-1592], door
Otto Vaenius, laatste kwart 16de eeuw
doek, 58 x 48

Brussel, Koninklijke Musea voor Schone
Kunsten, 1327
[afb. blz. 111]

VII,22 Alteratie van Amsterdam, 17de eeuw
doek, 125 x 166

Heeze, R.K. Parochie van St Martinus
[afb. blz. 102]

VII,23 Beleg van Deventer in 1578
doek, 73 x 99

Deventer, Museum Deventer

VII,24 Het kasteel Vredenburg in Utrecht, 2de
helft 16de eeuw

paneel, 39 x 50
Amsterdam, Rijksmuseum, A 1728
[afb. blz. 16]

VII,25 Jan van Nassau [1535-1606], 2de helft
16de eeuw

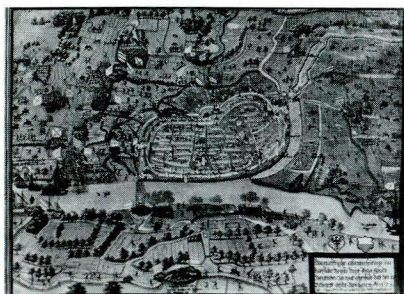
paneel, 38 x 30
Delft, Museum Het Prinsenhof, S 163
[afb. blz. 106]

VII,26 Willem van Oranje, omstr. 1575
69,8 x 58,4

Blair Castle, Blair Atholl, Perthshire, from the
Duke of Atholl's collection at Blair Castle

VII,27 Het Schermersoproer te 's-
Hertogenbosch in 1579, toegeschr. aan Jan van
Diepenbeeck

doek, 92 x 152
's-Hertogenbosch, Noordbrabants Museum, 852
[afb. blz. 105]

De bondgenoten van de Unie van Utrecht zetten in 1581 Filips als landsheer af. Daarmee is de weg terug afgesneden. Drie jaar later wordt Willem van Oranje vermoord. Parma, in 1578 door Filips tot landvoogd benoemd, veroverd in het Zuiden stad op stad. Het zijn kritieke jaren voor de bondgenoten. Zij zoeken hulp in het buitenland. Eerst halen zij Anjou, broer van de Franse koning, als nieuwe landsheer binnen. Hij voldoet niet aan de verwachtingen van de bondgenoten. Evenmin als Leicester, die in naam van Elizabeth komt. Vanaf 1588 houden de gewesten dan maar het gezag in eigen hand. Daarmee is de Republiek een feit.

VIII,1 Placcaet van Verlatinghe, 1581
's-Gravenhage, Koninklijke Bibliotheek, 1702 C 15

VIII,2 Filips II [1527-1598], door Alonzo Sánchez Coello, 2de helft 16 de eeuw
doek, 88 x 72
Madrid, Museo del Prado
[afb. blz. 110]

VIII,3 Ban tegen Willem van Oranje, 1580
pamflet
's-Gravenhage, Koninklijke Bibliotheek, Knuttel 527
[afb. blz. 109]

VIII,4 Apologie van Willem van Oranje, gedrukt te Leiden bij C. Sylvijs, 1581
H.M. de Koningin
[afb. blz. 109]

VIII,5 Willem van Oranje met schotwond van Jaréguy, 1583
paneel, 48 x 35
Alkmaar, Provenhuis van Palinck en Van Foreest
[afb. blz. 115]

VIII,6 Acte van de Staten van Holland waarbij zij prins Willem aanvaarden als graaf, 26 maart 1583
charter met zegels, 70 x 105
's-Gravenhage, Rijksarchief in Zuid-Holland, 3de afd.

VIII,7 Willem van Oranje op zijn doodsbed, 16de eeuw
paneel, 35 x 43,5
Delft, Stedelijk Museum Het Prinsenhof, S 177

VIII,8 Het verhaal van de moord op Willem van Oranje, gedrukt bij Adelbert Hendricx, Delft 1584
's-Gravenhage, Koninklijke Bibliotheek, afd. Oude Drukken, Knuttel 688

VIII,9 Brief van Marigen Clasen te Haarlem over de dood van Oranje, juli 1584
30 x 17,5
Utrecht, Rijksarchief, arch. O.B.C. 255

VIII,10 Balthasar Gérard, 16de eeuw
tekening, sepia en zwarte inkt, 12 x 8,5
Delft, Stedelijk Museum Het Prinsenhof, A 192
[afb. blz. 115]

VIII,11 Eigenhandig geschreven confessie door Balthasar Gérard, 1584
31,5 x 21
's-Gravenhage, Rijksarchief in Zuid-Holland, bruine kastje 43
[afb. blz. 115]

VIII,12 Lijkstatie van Willem van Oranje [op 3 augustus 1584] te Delft, 12 bladen door Hendrik Goltzius
gravure, totale lengte 25,7 x 462
Rotterdam, Atlas van Stolk, 821
[afb. blz. 114-115]

VIII,13 Cornelis Schellinger [1551-1635], door Pieter Pietersz, 1584
paneel, 68 x 51
's-Gravenhage, Koninklijk Kabinet van Schilderijen Mauritshuis, 4

VIII,14a Buste van Willem van Oranje, 2de helft 16de eeuw
verguld hout, 58 x 48 x 30
Apeldoorn, Stichting Historische Verzamelingen van het Huis van Oranje-Nassau

VIII,14b Grondcaerte van Willemsstadt, door Symon Dammas van Dueren, 1586
74 x 88
's-Hertogenbosch, Rijksarchief in Noord-Brabant

VIII,15 Capitulatieverdrag van Antwerpen, 17 augustus 1585
Antwerpen, Stadsarchief, charter 0.360
[afb. blz. 113]

VIII,16a Alexander Farnese, hertog van Parma [1545-1592], door Otto Vaenius, laatste kwart 16de eeuw
doek, 203 x 111,5
Particuliere collectie

VIII,16b Borst- en rugstuk van een harnas van Parma, omstr. 1575
staal, hoog 46
Wenen, Waffensammlung d. Kunsthistorischen Museums, A 1117

VIII,16c Alexander Farnese op zijn sterfbed, eind 16de eeuw
paneel, 28 x 39
Oudenaarde, Stadsmuseum, S 36

VIII,17 Constructie van de blokkade voor Antwerpen, latere tekening
Antwerpen, Stadsarchief, Iconografie 64 A nr. 3
[2]

VIII,18 Allegorie op de overgave van Antwerpen, door Hans Vredeman de Vries, 1586
doek, 155 x 216
Antwerpen, Stadsarchief
[afb. blz. 113]

VIII,18A Filips II op de koe, omstr. 1585
paneel, 52 x 67
Amsterdam, Rijksmuseum, A 2684
[afb. blz. 109]

VIII,19 Koningin Elizabeth en twee Nederlandse gezanten, omstr. 1585
gouache, 28,7 x 41,3
Kassel, Staatliche Kunstsammlungen, 10430

VIII,20 Robert Dudley, graaf van Leicester [1533-1588], 2de helft 16de eeuw
doek, 206 x 135
Collection at Parham Park, West Sussex
[afb. blz. 119]

VIII,21 Intocht van de graaf van Leicester in Den Haag in december 1585
gravure, 28,3 x 388,8
Rotterdam, Atlas van Stolk, 863 I-IV
[afb. blz. 118]

VIII,22 Commentarius rerum quotidianarum . . . ("diarium"), door Arnoldus Buchelius, 1560-1599
31,5 x 20,5
Utrecht, Universiteitsbibliotheek, Hs. 798

VIII,23a Placcaet Ende ordonantie generale soo op den cours vanden Gelde als op de policie ende discipline betreffende d'exercitie vanden Munte ende Muntslach . . . , 4 augustus 1586
19,5 x 15,2
Rotterdam, Belastingmuseum Prof. Dr. Van der Poel

VIII,23b Muntregeling van de graaf van Leicester, 1586
19,4 x 14,4
Rotterdam, Belastingmuseum Prof. Dr. Van der Poel

VIII,23c Leicesterreaal Utrecht, 1586
zilver, 4,3 diam.
Utrecht, Centraal Museum, 3631
[afb. blz. 119]

VIII,23d Dukaat Utrecht, 1587
goud, 2,1 diam.
Utrecht, Centraal Museum, 11366a
[afb. blz. 119]

VIII,23e Leicesterrijksdaalder Utrecht, 1587
zilver, 4 diam.
Utrecht, Centraal Museum, 5270
[afb. blz. 119]

VIII,24 Koningin Elizabeth van Engeland [1533-1603], toegeschr. aan Cornelis Kethel, omstr. 1580
doek, 90 x 124
Siena, Pinacoteca Nazionale, 454
[afb. blz. 116]

VIII,25 De Spaanse Armada in gevecht met Engelse en Hollandse schepen in 1588
doek, 120 x 290
Londen, The Worshipful Society of Apothecaries of London
[afb. blz. 120]

VIII,26 La felicissima Armada, door Pedro de Paz Salas, 1588
Londen, The British Library, 192. f. 17 [1.]

IX 1588 – 1609

Maurits, zoon van Willen van Oranje, wordt in 1585 tot standhouder benoemd. Hij ontwikkelt zich tot een briljant veldheer. Zodra Spaanse toepen in Frankrijk moeten ingrijpen, neemt hij zijn kans waar. De noordelijke strook van Brabant en delen van Overijssel en Groningen worden op de Spanjaarden veroverd. Na de dood van Filips in 1598 volgen nog de spectaculaire overwinningen bij Nieuwpoort en bij Gilbraltar. Grote gevolgen hebben deze overwinningen niet. Geen van beide partijen boekt nog resultaten. Daarom wordt na lang onderhandelen in 1609 een wapenstilstand gesloten: het Twaalfjarig Bestand

IX,1 Warhafftige Zeitung und Beschreibung mit was Wunderbarlichen Practiken . . . Graff Maurits . . . Breda hat ingenommen . . . [Duits pamflet i.v.m. de inname van Breda], 1590
19,5 x 14,8
Breda, Gemeentelijke Archiefdienst, cat. 5-E-73

IX,2 Inname van Breda in 1590, door Bartholomeus Dolendo
gravure, 35,7 x 48,2
Rotterdam, Atlas van Stolk, 915
[afb. blz. 127]

IX,3 Bokaal ter gedachtenis aan de Turfschipgeschiedenis in 1590 in Breda, door Elias Marcus, 1600
verguld zilver, 61 hoog
Schloss Neuenstein, Hohenlohe Museum
[afb. blz. 127]

IX,4 Prins Maurits, Belgiadae Proceres, door Jan Saenredam, omstr. 1600
gravure, 35,7 x 46,9
Amsterdam, Rijksprentenkabinet, Rijksmuseum, FM 108 [Muller-portretten]
[afb. blz. 125]

- IX,5a** Déclaration sur les ordres de batailles et bataillons [met bijlage]
handschrift, 44 x 55
H.M. de Koningin
[afb. blz. 125]
- IX,5b** Ordre op de Wapeninghe van de Compagnien ruyteren, cuirassiers, van dese landen, voerende corte roers, 1559
Leiden, Nederlands Leger- en Wapenmuseum
Generaal Hoefer, P 468
- IX,5c** Houten rekje met miniatuurgereedschap ten dienste van vesting- en schansbouw.
Vangijzers, bijl, houwelen, hakken en spade, door Johann Carl, begin 17de eeuw
Leiden, Nederlands Leger- en Wapenmuseum
Generaal Hoefer, 46/K-2
- IX,5d** Houten rekje met zes miniatuur lontslotmusketten, door Johann Carl, begin 17de eeuw
Leiden, Nederlands Leger- en Wapenmuseum
Generaal Hoefer, 47/K-3
- IX,6** Het beleg van Groningen in 1594
ingekleurde houtsnede
Rotterdam, Atlas van Stolk, 954
[afb. blz. 129]
- IX,7** Halsketen met 10 vergulde plaques met reliëfs van Prins Maurits, 1594
zilver, gedeeltelijk verguld, lengte 96,5
H.M. de Koningin
[afb. blz. 129]
- IX,8** Tabula Topographica Bommel; de veldtocht van Maurits langs Bommel in 1599
gravure, 47,7 x 113,5
Rotterdam, Atlas van Stolk, 1104C
[afb. blz. 126]
- IX,9** Slag bij Nieuwpoort op 2 juli 1600, begin 17de eeuw
doek, 137 x 170,7
Nieuwpoort, Stadhuis
- IX,10** Slag bij Sluis in 1603, door Hans Rem
gravure, 53 x 125
Rotterdam, Atlas van Stolk
- IX,11** Ambrogio Spinola [1569-1630], door Michiel van Mierevelt, 1609
doek, 119 x 87
Amsterdam, Rijksmuseum, A 3953
[afb. blz. 136]
- IX,12** Strijd in een dorp, door Pieter Bruegel II, 1605
paneel, 118 x 182
Douai, Musée de la Chartreuse, 1869/52
[afb. blz. 123]
- IX,13** Plundering van een dorp door Roelandt Savery, 1604
paneel, 48 x 69
Kortrijk, Museum voor Schone Kunsten
- IX,14** De vredesconferentie in Somerset House te Londen in 1604, toegeschr. aan Marcus Gheeraerts II
doek, 206 x 268
Londen, National Portrait Gallery, 665
[afb. blz. 131]
- IX,15** De slag bij Gibraltar in 1607
prent, 46,8 x 87,1
Rotterdam, Atlas van Stolk, 1197
[afb. blz. 136]
- IX,16** Tractaat van het Twaalfjarig Bestand, 9 april 1609
handschrift op perkament, 43 x 32
's-Gravenhage, Algemeen Rijksarchief, Secrete Kas Spanje Arch. St. Gen. 12.588/19
[afb. blz. 138]
- IX,17** Ratificatie van het Twaalfjarig Bestand door de aartshertogen, Brussel, 10 april 1609
perkament met zegel, 43 x 32
's-Gravenhage, Algemeen Rijksarchief, Eerste afdeling, Staten Generaal 12.588/20 [Secrete Kas Spanje]
- IX,18** Afkondiging van het Bestand te Antwerpen op 14 april 1609
gravure, 41,1 x 32,2
Rotterdam, Atlas van Stolk, 1234
[afb. blz. 139]
- IX,19** Toneel op de Dam te Amsterdam ter gelegenheid van de afkondiging van het Twaalfjarig Bestand in 1609, door Claes Jansz. Visscher
gravure, 48,3 x 68,8
Amsterdam, Rijksprentenkabinet Rijksmuseum, FM 1266
[afb. blz. 139]
- IX,20** Plakkaat betreffende een algemene dank- en bededag ter ere van het Twaalfjarig Bestand met afbeelding van het Hof van Holland en de Vijverberg, 1609
houtsnede, 37 x 26,3
Rotterdam, Atlas van Stolk, 1238
- IX,21** Afbeelding van 't Nederlandts Bestandt, 1609
ingekleurde gravure, 45,1 x 97,6
Rotterdam, Atlas van Stolk, 1240 I
- IX,22** Allegorie op het Twaalfjarig Bestand van 1609, door Simon Frisius
gravure, 71,4 x 45,9
Rotterdam, Atlas van Stolk, 1243

X MET GEZAG BEKLEED: 1609

De Nederlanden vormden in 1559 een zekere eenheid. Bij het Twaalfjarig Bestand wordt in feite een scheiding tussen Noord en Zuid erkend. In het Zuiden is een periode van herstel aangebroken onder de aartshertogen Albrecht en Isabella. In de Republiek geeft de Unie van Utrecht enig houvast bij de samenwerking tussen de zeven gewesten. Elk stuurt afgevaardigden naar Den Haag. Daar nemen ze in de Staten-Generaal beslissingen over Unie-zaken, bijvoorbeeld geld en oorlog. De gewesten behouden wél, net als vóór de Unie van Utrecht, een groot deel van hun zelfstandigheid. Zij benoemen nu hun eigen stadhouder.

X,1 Twee globes, door de Gebr. Blaeu, 1603
papier maché bedekt met pleister, 59 hoog x 49
diam.
Delft, Stedelijk Museum Het Prinsenhof, M 48

X,2 Filips III [1578-1621], omstr. 1600
koper, 28,5 x 22,5
Amsterdam, Rijksmuseum, A 507
[afb. blz. 131]

X,3 Margaretha van Oostenrijk [1584-1611],
omstr. 1600
koper, 28,5 x 22,5
Amsterdam, Rijksmuseum, A 508

X,4 Filips III [1578-1621] en zijn gevolg op de
Plaza Prayos in Madrid, begin 17de eeuw
Madrid, Museo Municipal de Madrid
[afb. blz. 131]

X,5 Aartshertog Albert van Oostenrijk [1559-
1621], door Juan Pantoja de la Cruz, 1599
doek, 124 x 95,5
München, Bayer. Staatsgemäldesammlungen,
898
[afb. blz. 132]

X,6 Infante Isabella Clara Eugenia [1566-1633],
door Juan Pantoja de la Cruz, 1599
doek, 124 x 95,5
München, Bayer. Staatsgemäldesammlungen,
987
[afb. blz. 132]

X,7 Inauguratie van Albert en Isabella, uit:
Pompae triumphalis et spectaculorum . . . a
Joanne Bochio S.P.Q. Antverpiensi a secretis
scriptix, illustrata, Antwerpe, Plantijn, 1602
gravure, 39,2 x 47,4
Rotterdam, Atlas van Stolk
[afb. blz. 132]

X,8 Watertoernooi op de Vijverberg te Den
Haag, door Hans Bol, 1586
perkament op paneel, 12,5 x 58
Dresden, Staatliche Kunstsammlungen
[afb. blz. 143]

X,9 Gezicht op de Vijverberg te Den Haag, door
Hans Bol, 1593
tekening, 14,3 x 21,2
Brussel, Koninklijke Musea voor Schone
Kunsten van België, 6030

X,10 Willem Lodewijk van Nassau [1560-1620],
toegeschr. aan Michiel Jansz. van Miereveld,
1609
paneel, 30 x 25
Amsterdam, Rijksmuseum, A 525
[afb. blz. 147]

X,11 Aanstelling door de Staten-Generaal van
Willem Lodewijk als stadhouder van Friesland en
kapitein van het krijgsvolk, 1584
55 x 48
H.M. de Koningin

X,12 Aanstelling door de Staten-Generaal van
Willem Lodewijk tot Gouverneur en Kapitein
Generaal van Stad en lande, 1595
45 x 60
H.M. de Koningin

X,13 Maurits van Nassau [1567-1625], door
Michiel van Miereveld, 1604
paneel, 115 x 84
Rotterdam, Museum Boymans van Beuningen,
1524
[afb. blz. 147]

X,14 Acte van de Staten van Holland en
Zeeland waarbij aan Prins Maurits metterdaad
de autoriteit wordt verleend als Gouverneur-
Generaal etc., 1587
33 x 43
H.M. de Koningin

X,15 Aanstelling door de Staten-Generaal van
Prins Maurits als stadhouder van het
Vorstendom Gelre en het Graafschap Zutphen,
1591
43 x 47
H.M. de Koningin

X,16 Johan van Oldenbarnevelt [1547-1619],
door Willem Hondius, 1608
gravure, 19,2 x 12,3
Amersfoort, Museum Fléhite, 18-3-1
[afb. blz. 124]

X,17 Wandtapijt van Prins Willem I te
Middelburg geweven in 1600 naar een tekening
van Carel van Mander
wol en zijde, 280 x 275
Middelburg, Provinciaal Bestuur van Zeeland, in
bruikleen aan het Zeeuws Museum, Br. 72-6

XI MENS EN MAATSCHAPPIJ: 1609

De samenleving in het Noorden is nogal veranderd. De geestelijkheid is als stand verdwenen. De komst van tienduizenden immigranten uit het Zuiden heeft haar sociale en economische gevolgen. Voor Holland en Zeeland is een gouden eeuw aangebroken. De burgerij in deze kustprovincies profiteert daarvan het meest. Zij geeft maatschappelijk en cultureel de toon aan. De plattelanders in de oostelijke gebieden delen niet in Hollands welvaren.

XI,1 Albert Sonck [1571-1652], burgemeester van Hoorn, met zoontje
paneel, 122 x 99
Hoorn, Westfries Museum, MVL 341
[afb. blz. 148]

XI,2 Elisabeth Claesdr Waelings, echtgenote van Albert Sonck [1575- voor 1622]
Hoorn, Westfries Museum, MVL 342
[afb. blz. 148]

XI,3 Cornelis van Beveren, door Jan Doudijn, omstr. 1570
paneel, 93 x 68
Particulier bezit

XI,4 Maria van der Valck, echtgenote van Cornelis van Beveren, door Jan Doudijn, omstr. 1570
paneel, 93 x 68
Particulier bezit

XI,5 Bloedband van de stad Amsterdam, 1595
fluweel en zilver, 208 lang
Amsterdam, Rijksmuseum, RBK 18011
[afb. blz. 149]

XI,6a Volkstelling te Antwerpen van 14 november 1582
31,8 x 43
Antwerpen, Stadsarchief, Gilden en Ambachten 4828

XI,6b Volkstelling te Antwerpen van 8 mei 1586
33 x 21,5
Antwerpen, Stadsarchief, Tresorij nr. 1105

XI,6c Volkstelling te Antwerpen van 21 oktober 1586
33 x 21,5
Antwerpen, Stadsarchief, Tresorij nr. 1105

XI,6d Lijst van de wijken van de burgerlijke wachten, 16de eeuw
Antwerpen, Stadsarchief, Gilden en Ambachten 4830

XI,7 Schippersvloot te Lillo
Antwerpen, Stadsarchief, Gilden en Ambachten 4312

XI,8 Andries van der Muelen, door Daniel van den Queeckborne, 1583
paneel, 61 x 51,3
Utrecht, Centraal Museum, 8884

XI,9 Nicolas de Malapert, door Daniel van den Queeckborne, 1585
paneel, 60,5 x 51
Utrecht, Centraal Museum, 8885

XI,10 Portret van een geestelijke, 1572
paneel, 86,5 x 30,5
Utrecht, Centraal Museum, 2475

XI,11 Elburga van Boetzelaer (?), laatste abdis van Rijsenburg, door Wouter P. Crabeth, omstr. 1567
rood en zwart krijt, 25,4 x 19
Amsterdam, Rijksprentenkabinet, Rijksmuseum, A 4315
[afb. blz. 51]

XI,12 Chaertbouck van alle de landen Competerende de Abdije van Rhijnsburch . . . , door Symon Aerntz. van Buningen, 1598
47 x 33
'-Gravenhage, A.R.A., Kaartenafdeling, VTH-L

XI,14 Loterijprent ten behoeve van het Dolhuis te Amsterdam, 1591
houtsnede, 73,8 x 58,8
Amsterdam, Rijksprentenkabinet, Rijksmuseum, FM 1009

XI,15 Loterijprent ten bate van het gasthuis en het oude mannenhuis, 1609
houtsnede, 37,8 x 59,8
Gouda, Stedelijk Museum Het Catharina Gasthuis

XI,16 Kaart voor de Leidse loterij van 1596, door Jacques de Gheyn naar ontwerp van Isaac Claesz. Swanenburg
kopergravure, 38,6 x 59,4
Brussel, Koninklijke Bibliotheek Albert I

- XI,17** Register van opgebrachte bedelaars, 1597-1598
36 x 24
Amsterdam, Gemeentelijke Archiefdienst, Archief van het Spin- en Nieuwe Werkhuis tot 1870, nr. 562
- XI,18** Gezicht op Dordrecht vanaf het Gerecht der Stad, door Pieter Bast, 1596
gravure
Rotterdam, Atlas van Stolk, 1048
- XI,19** Boeven-tucht, door Dirck Volckertsz. Coornhert, 1587
31,5 x 21,5
Leiden, Gemeentelijke Archiefdienst, Secr. Arch. 1575-81 voorl. 5234
- XI,20** Bedenking op de grontvesten vant Tuchthuys, door Henric Laurensz. Spieghele, omstr. 1598
31,5 x 21,5
Leiden, Gemeentelijke Archiefdienst, Secr. Arch. 1575-1851, nr. 5234
[afb. blz. 172]
- XI,21** Scheepsjournaal met schetsen van scheepjongens aan boord van de "Gelderland", 1601
31,5 x 21
's-Gravenhage, A.R.A. Eerste afdeling Den Haag, Archief: Voorcompagnieën no. 135, folio 35v en 36r
[afb. blz. 172]
- XI,22** Uithangbord van de ontvanger van schoorsteengeld, omstr. 1580
paneel, 33 x 55
Rotterdam, Belastingmuseum Prof. dr. Van der Poel [bruikleen van het Rijksmuseum te Amsterdam]
- XI,23a** Twee gildemeesters van het St Jorissgilde te Hoorn, 1589
doek, 89 x 125
Hoorn, Westfries Museum, A 36
[afb. blz. 171]
- XI,23b** Gildekistje van het St Jorissgilde te Hoorn, 16de eeuw
eikenhout, 25 x 26 x 35
Hoorn, Westfries Museum, H 117
- XI,23c** Schuttersgaai van het St Jorissgilde te Hulst, 16de eeuw
zilver, 13,5 x 21,5
Amsterdam, Rijksmuseum, NM 9331
[afb. blz. 171]
- XI,23d** Bokaal op voet met deksel van het Jorisschuttersgilde te Gorinchem, 1603-1604
zilver verguld, 40 x 11
Amsterdam, Rijksmuseum, 1963/58
- XI,24** Blazoen van de Rotterdamse Rederijderskamer "De blauwe acoleyden", 1596
paneel, 58,5 x 58,5
Rotterdam, Historisch Museum
[afb. blz. 170]
- XI,25** Huizen, wellicht aan het Damrak, begin 17de eeuw
pen in bruin, penseel in kleur, 15,5 x 27,5
Amsterdam, Historisch-Topografische Atlas Gemeentelijke Archiefdienst van Amsterdam, K 18-7 [verso]
[afb. blz. 169]
- XI,26** Kaart van de buurt Steynenburg, 16de eeuw
pen en penseel, 31,5 x 65,5
Leiden, Universiteitsbibliotheek, Collectie Bodel Nijenhuis, 307-II nr. 25
- XI,27a** Vitrine met gebruiksgoederen van adel o.m. en burgerij
Langbroek, verz. H.J.E. van Beuningen
- XI,27b** Omnium pene Europae . . . gentium habitus, Antwerpen, J. de Bosscher, 1581
met de hand gekleurde kopergravures, 27 x 37
Antwerpen, Stedelijk Prentenkabinet, 176
- XI,27c** Mannenhoed, begin 17de eeuw
vilt, 23 x 39
Utrecht, Centraal Museum, 4484
- XI,27d** Inventaris en taxatierapport van de nalatenschap van Symon Willemsz. Wassenaer, 1581-1582
30,5 x 20,5 [2 stuks]
Leiden, Gemeentelijke Archiefdienst, Weeskamerarch. 4374e
- XI,27e** Reisbestek, 1597
goud
Amsterdam, Rijksmuseum, 1975-79
- XI,28a** Claes Willemsz. van Warmond, door Isaac Claesz. Swanenburg, 1583
paneel, 88 x 65,5
Leiden, Stedelijk Museum De Lakenhal, S 528
[afb. blz. 170]
- XI,28b** Anna Steffensdr. van Heussen, echtgenote van Claes Willemsz. van Warmond, door Isaac Claesz. Swanenburgh, 1583
paneel, 88 x 65,5
Leiden, Stedelijk Museum De Lakenhal, S 529
[afb. blz. 170]
- XI,28c** Catharina Claesdr. van Warmond, door Isaac Claesz. Swanenburgh, 1596
paneel, 81 x 62
's-Gravenhage, Rijksmuseum Meermanno-Westreenianum, 16/31
[afb. blz. 170]
- XI,29a** Jacob Egbertsz. van Rijn [1556-1619], door Cornelis Ketel, 1590
doek, 71 x 59
Particulier bezit

XI,29b Maria Claesdr. Gaaff [1552-1633], door Cornelis Ketel, 1590
doek, 70 x 59
Particulier bezit

XI,30 Jan van Duvenvoorde [1547-1610], 1597
doek, 35,2 x 31,3
Gent, Museum voor Schone Kunsten, 1934-A
[afb. blz. 146]

XI,31 Lollo van Ockinga, 1581
doek, 117 x 188
Oranjewoud, Jhr Mr Ds. A.M.A. de Beaufort

XI,32 Floris van Pallant I, graaf van Culemborg [1537-1598] op zijn sterfbed, 1598
doek, 89,5 x 114,5
Culemborg, Elisabeth Weeshuis

XI,33 Prins Maurits op ± 14-jarige leeftijd, door Daniel van den Queeckborne, omstr. 1581
paneel, 102 x 75
H.M. de Koningin
[afb. blz. 167]

XI,34 Dorpsgezicht, door Adriaan van Stalbemt, begin 17de eeuw
pen en aquarel, 20,2 x 32,2
Haarlem, Teylers Museum, O 24
[afb. blz. 168]

XI,35 Boerenverdriet, door David Vinckboons, omstr. 1609
paneel, 26,5 x 42
Amsterdam, Rijksmuseum, A 1351
[afb. blz. 152]

XI,36 Boerenvreugd, door David Vinckboons, omstr. 1609
paneel, 26,5 x 42
Amsterdam, Rijksmuseum, A 1352
[afb. blz. 152]

XI,37 Boerenkermis, door Karel van Mander, 1592
pen in bruin, grijs gewassen, doorgegriffeld, 28,4 x 40,6
Amsterdam, coll. Prof. dr. J.Q. van Regteren Altena

XI,38 Een opvoering van de klucht "Een cluyte van Plaeyerwater" op een Vlaamse kermis, door Pieter Baltens, omstr. 1570
paneel, 112 x 157
Amsterdam, Nederlands Theater Instituut [bruikleen van het Rijksmuseum te Amsterdam], B1951
[afb. blz. 168]

XII WERKEN EN LATEN WERKEN: 1609

De economie in de Nederlanden rust in 1609 nog steeds op het agrarisch bedrijf. In Holland en Zeeland groeit de handel spectaculair. De haven in Antwerpen is nu gesloten. Amsterdam is nu het handelscentrum. De kooplieden in het Noorden laten hun eigen schepen uitvaren. Hollandse koopvaardischepen zeilen de Middellandse Zee in. Zij halen zelfs specerijen uit Oost-Indië. Maar de graanhandel op het Oostzee-gebied blijft veel en veel belangrijker. De scheepsbouw vaart wel bij de bloei van de handel. Ook industrieën als de lakennijverheid profiteren ervan: zij hebben een internationaal afzetgebied.

XII,1 Boerin met ketel op het hoofd, omstr. 1600
brons, 16,5 hoog
Amsterdam, Rijksmuseum, R.B.K. 1969-6

XII,2 Vier marktschènes, door Jan van de Velde, vroeg 17de eeuw
gravure
Rotterdam, Atlas van Stolk, 1978/286

XII,3 Pronkbeker in de vorm van een globe, door Pibo Gualtherie, 1602
zilver, 40 x 15
Franeker, Museum 't Coopmanshûs
[afb. blz. 156]

XII,4a De hennepakkers onder Lopik, in opdracht van het Kapittel van St. Marie te Utrecht vervaardigd, door Jan Rutgersz. van den Berch, 1607 Uit: Kaartboekje van de hennepwerven van St. Marie
pen, penseel in kleur, 21 x 33
Utrecht, Rijksarchief, St. Marie 752
[afb. blz. 154]

XII,4b Pachtbrief hontgelt [henneptienden] Lopik, 1563
28,5 x 37
Utrecht, Rijksarchief, St. Marie 753

XII,5 De blekerijen te Bloemendaal en Schoten, door Pieter Bruinsz., 1599
pen en penseel, 58 x 79,5
Leiden, Hoogheemraadschap van Rijnland, A 1445

XII,6 Twee kaarten van een steenoven tussen Honswijk en Everdingen, door Jan Rutgersz. van den Berch, 1592
pen en penseel in kleur, 21,5 x 85,8
Utrecht, Rijksarchief, 1328 en 1329

XII,7 Gezicht op de polder het Grootslag bij Enkhuizen, omstr. 1600
paneel, 61,5 x 141
Enkhuizen, Rijksmuseum Zuiderzeemuseum
[afb. blz. 155]

- XII,8** Gezicht op Gorinchem, omstr. 1600
paneel, 44 x 80
Gorinchem, Museum Dit is in Bethlehem, 199
- XII,9** Gezicht op Zwolle, omstr. 1600
doek, 59 x 100
Zwolle, Provinciaal Overijssels Museum, 400
- XII,10** Twee schetskaarten van de boezem en de bemaling van de polders Reeuwijk en Sluipwijk, omstr. 1605
gekleurde pentekeningen op perkament, 114 x 36,5
Leiden, Hoogheemraadschap van Leiden
[afb. blz. 151]
- XII,11** Acht beroepen, door Claes Jansz. Visscher naar David Vinckboons
ets, elk 10,4 x 15,5
Amsterdam, Rijksprentenkabinet, Rijksmuseum, 1109
- XII,12** Nova Reperta, door Theodoor Galle en Hans Collaert naar Johan Stradanus, omstr. 1600
gravures, 20 x 27,5
Rotterdam, Museum Boymans-van Beuningen, BdeH 12459-12478
- XII,13** Spieghele der Zeevaert . . . , door Lucas Jansz. Waghenae, 1584
42 x 30
Rotterdam, Maritiem Museum Prins Hendrik, WAE 104
[afb. blz. 161]
- XII,14** The Mariners Mirrour, door Anthony Ashley naar L.J. Waghenae, 1588
42 x 27
Rotterdam, Maritiem Museum Prins Hendrik, WAE 108a
[afb. blz. 161]
- XII,15** Atlas sive cosmographicae meditationes de fabrica mundi et fabricati figura, door Gerardus Mercator, 1595
21,5 x 13,5
Amsterdam, Universiteitsbibliotheek, OF 72-22
- XII,16** Nieuwe beschryvinghe ende caertboek vande Midlantsche Zee . . . , door Willem Barents, Amsterdam 1595
43 x 31
Amsterdam, Universiteitsbibliotheek, 1805 B9
[afb. blz. 161]
- XII,17** Itinerario, Voyage ofte Schipvaart van Jan Huygen van Linschoten naar Oost ofte portugals Indien . . . , Amsterdam 1596
Amsterdam, Universiteitsbibliotheek, 1802 D7
[afb. blz. 162]
- XII,18** Insulae Moluccae celeberrimae sunt ob maximam aromatum copiam quam per totum terrarum orbem mittunt [Kaert van Malakka, de Indonesische archipel en de Filippijnen], door Cornelis Claesz., Amsterdam 1592
gravure, 39,3 x 55,4
Rotterdam, Maritiem Museum Prins Hendrik, WAE 685
- XII,19** De bemanning van een Nederlandse Oost-Indiëvaarder ravitaileert op het eiland Mauritius, uit: Het tweede Boeck, Journael oft Dagregister . . . van de reyse . . . in 1598 onder 't beleydt vanden Admiraal Iacob Cornelisz. [van] Neck, ende Wybrant van Warwijck als Vice-Admiraal . . . , Middelburg 1601
Rotterdam, Maritiem Museum Prins Hendrik, WAE 242
[afb. blz. 163]
- XII,20** De ontmoeting van de Koning van Candy op Ceylon met Joris van Spilbergen, 1605
Uit: Joris van Spilbergen, 't Historiae Journael . . . van weghe dry Schepen . . . , Delft 1605
Rotterdam, Maritiem Museum Prins Hendrik, WAE 273
[afb. blz. 163]
- XII,21** Spraek ende woord-boeck, Inde Maleysche ende Madagaskarsche Talen . . . , door Frederick de Houtman, Amsterdam 1603
Rotterdam, Maritiem Museum Prins Hendrik, WAE 322
- XII,22a** Astrolabium, door Pibo Gualtheri, 1606
messing, gegraveerd, 26 diam.
Leeuwarden, Fries Museum, F.M. 568
- XII,22b** Thresoor der zeevaart . . . , door Lucas Jansz. Waghenae, 1592
15,2 x 21,4
Amsterdam, Universiteitsbibliotheek, 1802 E 11
- XII,22c** Indische ceremoniestaf met het wapen van Enkhuizen, 1604
hout
Amsterdam, Rijksmuseum, NG 359
- XII,22d** Specerijsscheepje, Middelburg, vóór 1618
zilver, 17,6 x 24
Amsterdam, Rijksmuseum, NM 4313
- XII,22e** Mare liberum, door Hugo de Groot, 1609
Leiden, Bibliotheek der Rijksuniversiteit
[afb. blz. 164]
- XII,23** Hugo de Groot [1583-1645], door Jan van Ravesteijn, 1592
paneel, 31 diam
Parijs, Fondation Custodia [coll. F. Lugt], Institut Néerlandais, 175
[afb. blz. 164]

XII,24 Plattegrond van Amsterdam, door Pieter Bast, 1599 en 1617

gravure 90 x 100

Amsterdam, Historisch-Topografische Atlas.
Gemeentelijke Archiefdienst van Amsterdam
[afb. blz. 153]

XII,25 Amsterdam over het IJ gezien, door
Claes Jansz. Visscher, 1611

gravure en ets, 25,5 x 111

Leiden, Universiteitsbibliotheek, Collectie Bodel-
Nijenhuis

XII,26 De Amsterdamse Koopmansbeurs, door
Boëtius Adams Bolswert, 1609

gravure, 43 x 59,8

Rotterdam, Atlas van Stolk, 1274

XII,27 De oudst bewaarde beurskrant van
Amsterdam, 23 mei 1586

31,5 x 21,5

Amsterdam, Economisch Historische Bibliotheek

XII,28 Gezicht op de Dam te Amsterdam met
Stadhuis, Nieuwe Kerk en Waag, 4de kwart 16de
eeuw

gravure, 20 x 32,5

Amsterdam, Historisch-Topografische Atlas
Gemeentelijke Archiefdienst van Amsterdam, M
30-21

[afb. blz. 169]

XII,29 De Overtoomse weg bij Amsterdam,
door Cornelis Claesz. van Wieringen, 1601

pen in bruin en grijs, aquarel, 27,2 x 52,5

Haarlem, Teylers Museum, O 21

[afb. blz. 157]

XII,30 Reconstructie van het fluitschip "Het
Wapen van Hoorn", vervaardigd door M. de
Jonge, 1976

ca. 150 x 100 cm [schaal 1:30]

Hoorn, Westfries Museum, 76.60

[afb. blz. 159]

XII,31 Gildeschilderij met de voorstelling van
de bouw van een haringbuis, 16de eeuw

doek, 38 x 35

Zierikzee, Stadhuis

XII,32 Windwijzer in de vorm van een
haringbuis, 1598 verguld ijzer 34 x 69 x 9

Rotterdam, Historisch Museum, 1904/155

[afb. blz. 158]

XII,33 Drinkende visser op vismand, door
Jacques de Gheyn, omstr. 1600

pen in bister, 20,3 x 15,5

Groningen, Groninger Museum, 1931-155

[afb. blz. 158]

XII,34 Bord van het vissersgilde met een
vissende haringbuis en het wapen van Veere,
2de helft 16de eeuw

gepolychromeerd eikenhout, 25 x 74

Middelburg, Zeeuws Museum [bruikleen

Koninklijk Zeeuws Genootschap der

Wetenschappen], G 1670

[afb. blz. 158]

XII,35 DE Riviervismarkt op de

Jeronymusbrug, omstr. 1590

pen, penseel en krijt, 43 x 57

Delft, Historisch-Topografische Atlas van de

Gemeentelijke Archiefdienst, D 13

XII,36a Beker van het Maertens- of

Brouwersgilde, door Ernst Jansz. van Vianen en

Jacob Pietersz. van Alckemade, 1605

zilver, gedreven, 45 hoog

Haarlem, Frans Halsmuseum, II-1096

[afb. blz. 171]

XII,36b Beker van het St. Anthoniusgilde te
Vollenhove, 1595

geglazuurd aardewerk, 58 hoog

Zwolle, Provinciaal Overijssels Museum, 336

[afb. blz. 171]

XII,36c Nieuwjaarswens van het St Jozefsgilde
der Timmerlieden te Haarlem, omstr. 1600

houtsnede, 37,5 x 19,5

Amsterdam, Rijksprentenkabinet, Rijksmuseum,

F.M. S 1118 Ac

XII,37 Leiden in vogelvlucht, door Pieter Bast,
1600

gravure, 37 x 44

Leiden, Gemeentelijke Archiefdienst, 239

XII,38 Allegorische voorstelling op de
overkomst van de Vlaamse drappiers te Leiden,
door Isaac Claesz. Swanenburgh, omstr. 1595

paneel, 138 x 241

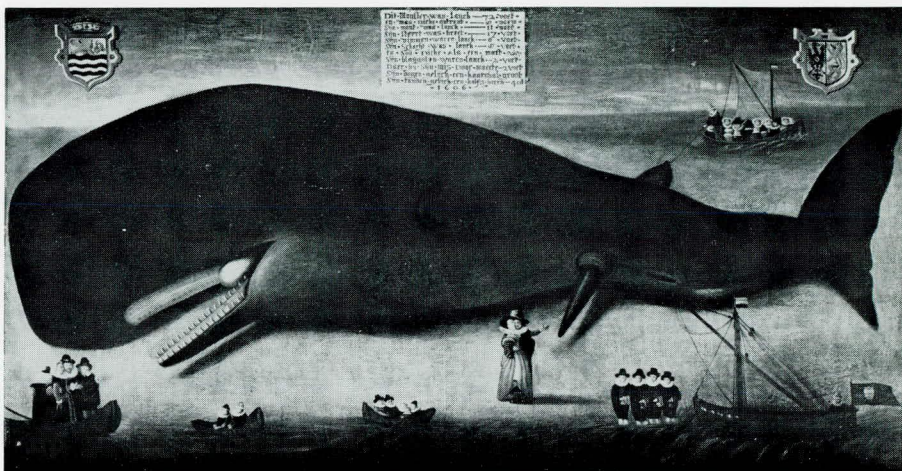
Leiden, Stedelijk Museum De Lakenhal, S 423

XII,39 Het spinnen, haspelen en weven, door
Isaac Claesz. Swanenburgh, omstr. 1595

paneel, 138,5 x 196

Leiden, Stedelijk Museum De Lakenhal, S 421

[afb. blz. 156]

DE LOVWE • SCHERP • ENDE • KOVD • WAS • VIERTIEN • DAGHEN • OVD • ALS • DEVR • DE • KRACHT • DES • DRE •
• DIT • MONSTER • GROOT • EN • FEL • OP • SPRINGHERS • PLATE • SNEL • GERAECCT • IS • IN • T' • VERZEEREN •

XIII PROTESTANTEN EN PAPEN: 1609

Op religieus gebied is er na 1579 in het Noorden veel veranderd. In het Zuiden katholiek, in het Noorden maakt een kleine groep calvinisten de dienst uit. Volgens artikel 13 van de Unie van Utrecht wordt overal gewetensvrijheid gegarandeerd; maar over het uitoefenen van erediensten wordt per gewest beslist. Voor niet-calvinisten valt dit ongunstig uit. Zij moeten hun heil zoeken in schuilkerken. Toch blijven, vooral op het platteland, katholieke gebruiken openlijk in zwang. Zulke "paapse praktijken" worden door calvinistische bestuurders oogluikend toegestaan.

XIII,1 De Vrede maant de kerken tot verdraagzaamheid, omstr. 1600
doek, 131,5 x 162,5
Utrecht, Rijksmuseum Het Catharijneconvent [bruikleen van het Rijksmuseum Amsterdam], A 4152

XIII,2 De Tafelen der Wet met de tien geboden, getoond door Mozes, omstr. 1600
paneel, 112 x 68
Utrecht, Rijksmuseum Het Catharijneconvent [bruikleen van het Rijksmuseum Amsterdam], A 4487
[afb. blz. 182]

XIII,3 Salomo's gebed, 1606
paneel, 58 x 89,5
Utrecht, Rijksmuseum Het Catharijneconvent
[afb. blz. 181]

XIII,4 Het Arminiaens Testament, door Simon de Vries en Claes Jansz. Visscher, 1618
gravure, 54,5 x 46,6
Rotterdam, Atlas van Stolk, M 1329 A
[afb. blz. 180]

XIII,5 Verslag van de visitatie van het Utrechtse platteland in opdracht van de Staten van Utrecht, 1593
32 x 21
Utrecht, Rijksarchief, arch. Staten 608

XIII,6 Biblia Dat is De gantsche Heylighe Schrift . . . Amsterdam 1590, met kaarten van Plancius
35 x 22
Rotterdam, Maritiem Museum Prins Hendrik, WAE 54

XIII,7 Het gebed voor de maaltijd, door Claes Jansz. Visscher, 1609
gravure, 34,2 x 48,8
Rotterdam, Museum Boymans-van Beuningen, B de H 17999
[afb. blz. 189]

XIII,8 Het Haarlemse wonder, door Cornelis Cornelisz. van Haarlem, 1591
doek, 116 x 103
Haarlem, Frans Halsmuseum, I-50
[afb. blz. 177]

XIII,9 Spotprent op de mis, 16de eeuw
gravure, 20,8 x 23,8
Rotterdam, Atlas van Stolk, 345

XIII,10 Drieluik van de familie Den Otter, door Gerrit Pietersz., 1601
paneel, 146 x 106
Amsterdams Historisch Museum, A 36354
[afb. blz. 186/187]

XIII,11 Drieluik van Jan Utenham van Wanrooy, omstr. 1610
paneel, 141 x 127
Utrecht, Rijksmuseum Het Catharijneconvent, 109
[afb. blz. 186/187]

XIII,12 Graftafel van Jacob Buyck, 1605
paneel, 80 x 66
Amsterdam, Stichting Museum Amstelkring, AK 14
[afb. blz. 184]

XIII,13 Interieur van de kathedraal van Antwerpen, door Abel Grimmer, 1595
paneel, 42,2 x 57,7
Parijs, Galerie J. Kraus
[afb. blz. 179]

XIII,14 Leprozen op Coppermaandag, door Claes Jansz. Visscher, 1608
ets, 29,7 x 37,2
Amsterdam, Rijksprentenkabinet, Rijksmuseum, FM 1208b
[afb. blz. 183]

XIII,15 Aangespoelde potvis bij Brouwershaven, 1606
doek op paneel [gemaroufleerd], 150 x 250
Leiden, Rijksmuseum van Natuurlijke Historie

XIII,16 Pamflet tegen de Hervorming, 16de eeuw
houtsnede, 13,5 x 21
Amsterdam, Rijksprentenkabinet, Rijksmuseum, FM 451

XIII,17 Het valse katholieke geloof [spotprent op de katholieke kerk], door R.B. naar Nic. Anglois
gravure, 71 x 201,5
Rotterdam, Atlas van Stolk, M.430

Het welvaren van de Unie 1779-1979 Herdenking van de Unie van Utrecht.

- 1** Gezicht op de Stadhuisbrug te Utrecht, door Isaac Ouwater, 1779
doek, 53 x 65
Utrecht, Centraal Museum [bruikleen]
- 2** Gezicht op het Janskerkhof te Utrecht, door Isaac Ouwater, 1779
doek, 53 x 65
Utrecht, Centraal Museum [bruikleen]
- 3** Vroedschapsresolutie van 2 november 1778, waarin wordt vastgesteld de Unie niet te herdenken
45 x 57 [opengeslagen]
Gemeentearchief Utrecht, Vroedschapsres. 1779, F.17
- 4** Utrechtsche Courant, 3 februari 1779, met beschrijving van de feesten in Utrecht
42 x 56 [opengeslagen]
Gemeentearchief Utrecht
- 5** Penning op het tweehonderd jarig bestaan van de Unie van Utrecht, 1779
zilver, diam. 3,3
Utrecht, Centraal Museum, 1928/48
- 6** Penning op het tweehonderd jarig bestaan van de Unie van Utrecht, ontworpen door A. van Baerll, 1779
zilver, diam. 3,3
Utrecht, Centraal Museum, 1928/47
- 7** Wijnglas met de wapens van de Verenigde Zeven Provinciën en het opschrift "Het welvare van de Uny", 1779
17 x 8,1
Utrecht, Centraal Museum, 1928/103
- 8** Lierzang op het tweede eeuwgetijde van de Utrechtsche Unie, door Mr. Rhijnvis Feith
Gemeentearchief Utrecht, B.o.U. 1079x
- 9** De vertaalde redevoering over de Unie van Utrecht door Pieter Bondam uitgesproken in de Kapittelzaal, Utrecht 1779
Gemeentearchief Utrecht, B.o.U. 1076
- 10** De oratie over de Unie van Utrecht, door Pieter Bondam, Utrecht 1779
Gemeentearchief Utrecht, B.o.U. 1075
- 11** Toneelspel ter gelegenheid van "Het Tweede Jubel der Unie van Utrecht", Utrecht 1780
Gemeentearchief Utrecht, B.o.U. 1078
- 12** Uitleg van de Unie voor "mensen van Den Burgerstand, en verder afdaalende Classe", Unie, eeuwig verbonden eendracht, Utrecht 1779
Gemeentearchief Utrecht, B.o.U. 1074
- 13** Erepoort opgericht door de juridische studenten voor het Logement 't Nieuw Casteel van Antwerpen, door P.J. Muller, 1779
gekleurde pentekening, 47 x 58
Gemeentearchief Utrecht, H.A. S 79.1
- 14** Het sluiten van de Unie van Utrecht, zoals men zich dat in de 18de eeuw voorstelde, ± 1770
drie gravures
Gemeentearchief Utrecht, H.A. Q.79.1, 3 en 4
- 15** Aankondiging van het initiatief tot het oprichten van een gedenkzuil voor de Unie van Utrecht, met ontwerp, mei 1878
Gemeentearchief Utrecht, B.o.U. 1677
- 16** Ontwerp en fotografie van de gietijzeren Eendrachtszuil op te richten op het Lepelenburg, 1879
Gemeentearchief Utrecht, H.A. T.79, 4 en 5
- 17** Officiële herdenkingsprent gemaakt bij het 300-jarig bestaan van de Unie van Utrecht, 1879
lithografie, 71,5 x 53
Gemeentearchief Utrecht, H.A. Q.79.10
- 18** Rijmprent uitgereikt aan de schooljeugd van Utrecht, bij het driehonderd jarig bestaan van de Unie, 1879
lithografie, 51,5 x 68,5
Gemeentearchief Utrecht, B.o.U. 1677
- 19** Verzameling van bescheiden, betrekking hebbende op de herdenking van het 3de eeuwfeest der Unie van Utrecht, 20 september 1879
Gemeentearchief Utrecht, B.o.U. 1676
- 20** Programma en uitnodiging voor de herinneringsfeesten in Park Tivoli, 20 september 1879
Gemeentearchief Utrecht, B.o.U. 1677
- 21** Feestnommer van het Utrechtsch Provinciaal en Stedelijk Dagblad, 20 september 1879
Gemeentearchief Utrecht, B.o.U. 1677
- 22** Utrechtsch Provinciaal en Stedelijk Dagblad, 21 september 1879
Gemeentearchief Utrecht, B.o.U. 1677
- 23** Vijf circulaires met betrekking tot de herdenkingsbijeenkomsten van de Unie in Kunsten en Wetenschappen, en de uitreiking van de penning en de oprichting van een standbeeld, september 1879 - mei 1880
Gemeentearchief Utrecht, B.o.U. 1677

- 24** Houten kistje met de herdenkingspenningen, geslagen bij de herdenking van de Unie van Utrecht, afkomstig uit de nalatenschap van Prins Hendrik der Nederlanden, 1879
20 x 24 x 32
H.M. de Koningin
- 25** De sluiting van de Unie van Utrecht lithografie, 41,5 x 52
Gemeentearchief Utrecht, Q.79.5
- 26** Willem van Oranje aarzelt zijn handtekening te plaatsen onder de Unie van Utrecht, door Abraham van Pelt, tweede helft 19de eeuw paneel, 106 x 83
Rotterdam, Belastingmuseum Prof.Dr. Van der Poel, 515
- 27** Naamlijst van diverse feestcomité's uit de burgerij, die de ontvangst van de koning, de onthulling van het standbeeld en de versiering van het feestterrein verzorgden, 1883 pentekening, 60,5 x 43,5
Gemeentearchief Utrecht, H.A. T.83.10
- 28** Voorbereidingen voor de Unie-cantate, maart-september 1883
Gemeentearchief Utrecht, B.o.U. 1680
- 29** Programma van de feesten bij de onthulling van Jan van Nassau, 15 oktober 1883
Gemeentearchief Utrecht, B.o.U. 1679
- 30** Ontwerp voor de versiering van het stadhuis, door C. Vermeijs, 1883 gekleurde pentekening, 29,5 x 44,5
Gemeentearchief Utrecht, H.A. T.83.13
- 31** Ontwerp voor de erepoort op de Pausdam, door C. Vermeijs, 1883 gekleurde pentekening, 37,5 x 44,5
Gemeentearchief Utrecht, H.A. T.8312
- 32** Ontwerp voor de erepoort op de Willemsbrug, door C. Vermeijs, 1883 gekleurde pentekening, 37,5 x 44,5
Gemeentearchief Utrecht, H.A. T.83.11
- 33** Erepoorten opgericht op de Pausdam en de Willemsbrug bij de feesten rond de onthulling van Jan van Nassau, 1883
Gemeentearchief Utrecht, H.A. 83.14-15, 16
- 34** Routebeschrijving van de rijtour van koning Willem III en koningin Emma, Utrecht 15 oktober 1883
Gemeentearchief Utrecht, B.o.U. 1680
- 35** Uitnodiging en vier toegangskaarten tot het Domplein voor de onthulling van Jan van Nassau
Gemeentearchief Utrecht, B.o.U. 1680
- 36** Vier fotografiën van de tribune op het Domplein opgericht ter gelegenheid van de onthulling van Jan van Nassau, 1883
Gemeentearchief Utrecht, T.A. H.A. 83 4-6, 7
- 37** Redevoering bij de onthulling van Jan van Nassau, door Dr. A.R. Ruitenschild, Utrecht, 15 oktober 1883
Gemeentearchief Utrecht, B.o.U. 1679xx
- 38** Oorkonde van de oprichting van het standbeeld van Jan van Nassau, ondertekend o.m. door koning Willem III en koningin Emma, getekend door Anth. Grolman, 1883 perkament
Gemeentearchief Utrecht, H.A. T.83.9
- 39** Feestcantate en muziekuitsvoering van de schutterij, 15 oktober 1883
Gemeentearchief Utrecht, B.o.U. 1680
- 40** Drie feestdichten op de onthulling van Jan van Nassau, 1883
Gemeentearchief, B.o.U. 1680
- 41** Kristallen inktpot met zilveren knop, schaal en penhouder, gebruikt bij het tekenen van de oorkonde ter gelegenheid van de onthulling van Jan van Nassau, door C. Begeer, 15 oktober 1883
H.M. de Koningin
- 42** Oorkonde van het feestcomité gemaakt ter gelegenheid van de onthulling van Jan van Nassau, 1883 gekleurde pentekening, 52 x 44,5
Gemeentearchief Utrecht, H.A. T.83.8
- 43** Plaatsing van de gasten en menu van het déjeuner op Pausduize, 15 oktober 1883
Gemeentearchief Utrecht, B.o.U. 1680
- 44** Fotografie van het huldeblijk van de Utrechtse burgerij aan koning Willem III en koningin Emma, 1883
Gemeentearchief Utrecht, T.A. H.A. T.8317
- 45** Cassette van ebbenhout met zilver bevattend Het Album H.H.M.M. den Koning en de Koningin, aangeboden door Utrechts Burgerij, 15 oktober 1883
80 x 32 x 55
H.M. de Koningin
- 46** Feestnummer van het Utrechtsch Provinciaal en Stedelijk Dagblad, 15 oktober 1883
Gemeentearchief Utrecht, H.A. T.83.3
- 47** Bijvoegsel bij het Utrechtsch Provinciaal en Stedelijk Dagblad, 16 oktober 1883
Gemeentearchief Utrecht, B.o.U. 1680
- 48** Concept van het Algemeen Nederlandsch Verbond, afd. Utrecht e.o., voor de herdenking van de Unie van Utrecht, oktober (?) 1928
Gemeentearchief Utrecht, B.o.U. 1677
- 49** De Regering verklaart zich bereid mee te werken aan de herdenking van de Unie van Utrecht, 15 oktober 1928
Gemeentearchief Utrecht, B.o.U. 1677

50 Toezegging van het secretariaat van koningin Wilhelmina, dat zij de bijeenkomst in de kapittelzaal zal bijwonen, 29 december 1928
Gemeentearchief Utrecht, B.o.U. 1677

51 Toezegging van het secretariaat van prinses Juliana, dat zij de bijeenkomst in de kapittelzaal zal bijwonen, 12 januari 1929
Gemeentearchief Utrecht, B.o.U. 1677

52 De verenigingen, die met vaandels aan het officiële défilé zullen deelnemen, met uitnodiging, 1929
Gemeentearchief Utrecht, B.o.U. 1677

53 Lijst van genodigden vijfde bijeenkomst in de kapittelzaal op 23 januari 1929
Gemeentearchief Utrecht, B.o.U. 1677

54 Uitnodiging en toegangsbewijs voor de officiële herdenkingsbijeenkomst in de kapittelzaal, 23 januari 1929
Gemeentearchief Utrecht, B.o.U. 1717

55 Programma van de bijeenkomst in de kapittelzaal, 23 januari 1929
Gemeentearchief Utrecht, B.o.U. 1677

56 Redevoeringen uitgesproken in de kapittelzaal door dr. G.W. Kernkamp en dr. J.Th. de Visser, 1929
Gemeentearchief Utrecht, B.o.U. 1717 20 x

57 Tien foto's van de ontvangst en het défilé op het Domplein, 23 januari 1929
Gemeentearchief Utrecht, Top. H.A. V 29 3-10; 13/14

58 Twee menu's van maaltijden van feestcomité, op 23 januari 1929
Gemeentearchief, B.o.U. 1717

59 Affiche en programma voor een bijeenkomst georganiseerd door de Algemene Protestantenvereeniging in Tivoli, 28-29 januari 1929
Gemeentearchief, B.o.U. 1717

60 Programma voor de herdenking in Tivoli van de afkondiging van de Unie van Utrecht, 28-29 januari 1929
Gemeentearchief, B.o.U. 1717

61 Toegangskaarten voor de bijeenkomst van de Algemene Protestantenvereeniging in Tivoli, 28-29 januari 1929
Gemeentearchief Utrecht, B.o.U. 1717

62 Avondbladen van het Utrechtsch Provinciaal en Stedelijk Dagblad, 22 en 23 januari 1929
Gemeentearchief Utrecht, B.o.U. 1677

Colophon

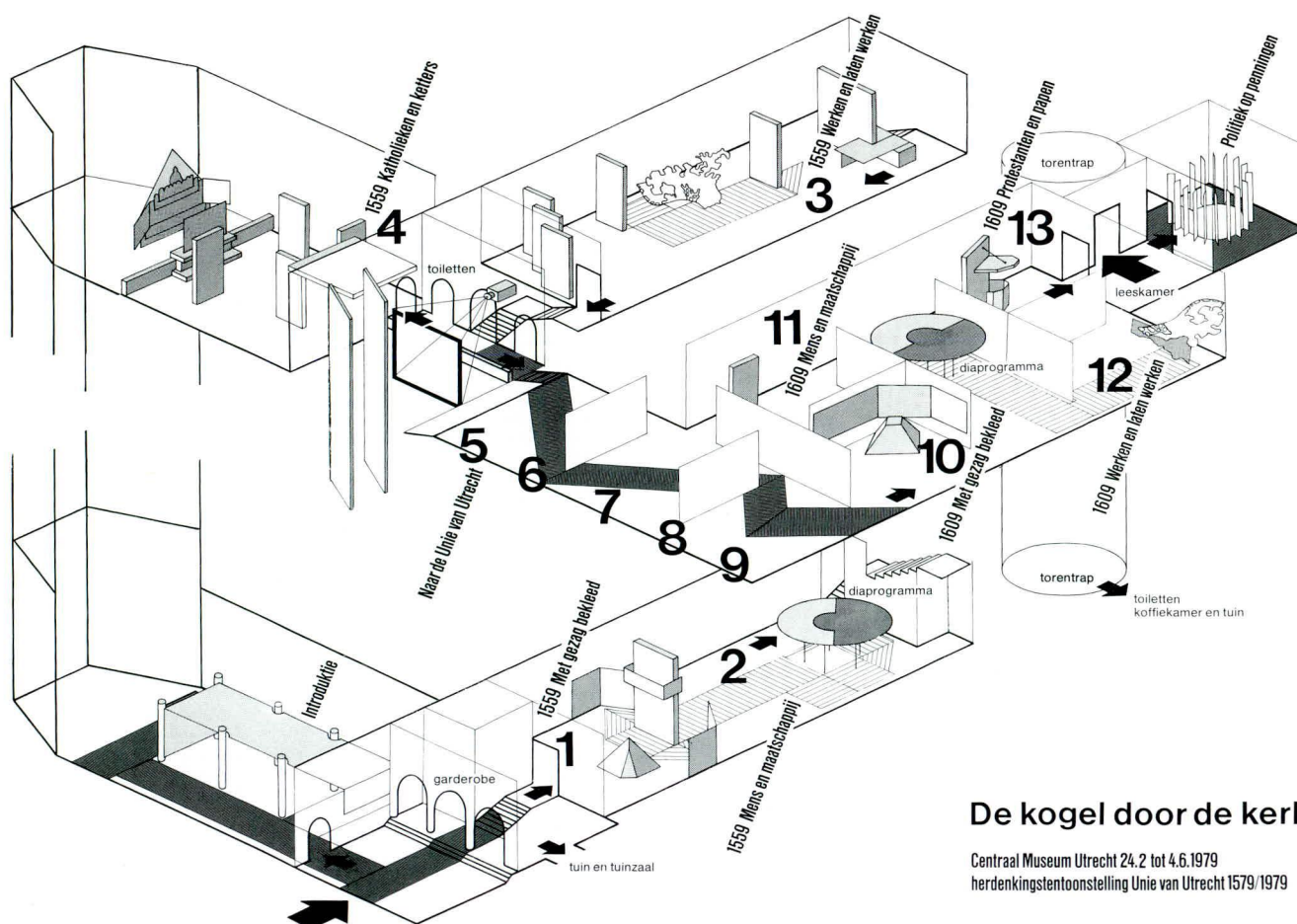
Vormgeving tentoonstelling:

Jan van Toorn,
Pieter Hildering,
Marten Rozenbeek,
Joke Ziegelaar.

Uitgave Centraal Museum
Agnietenstraat 1, Utrecht

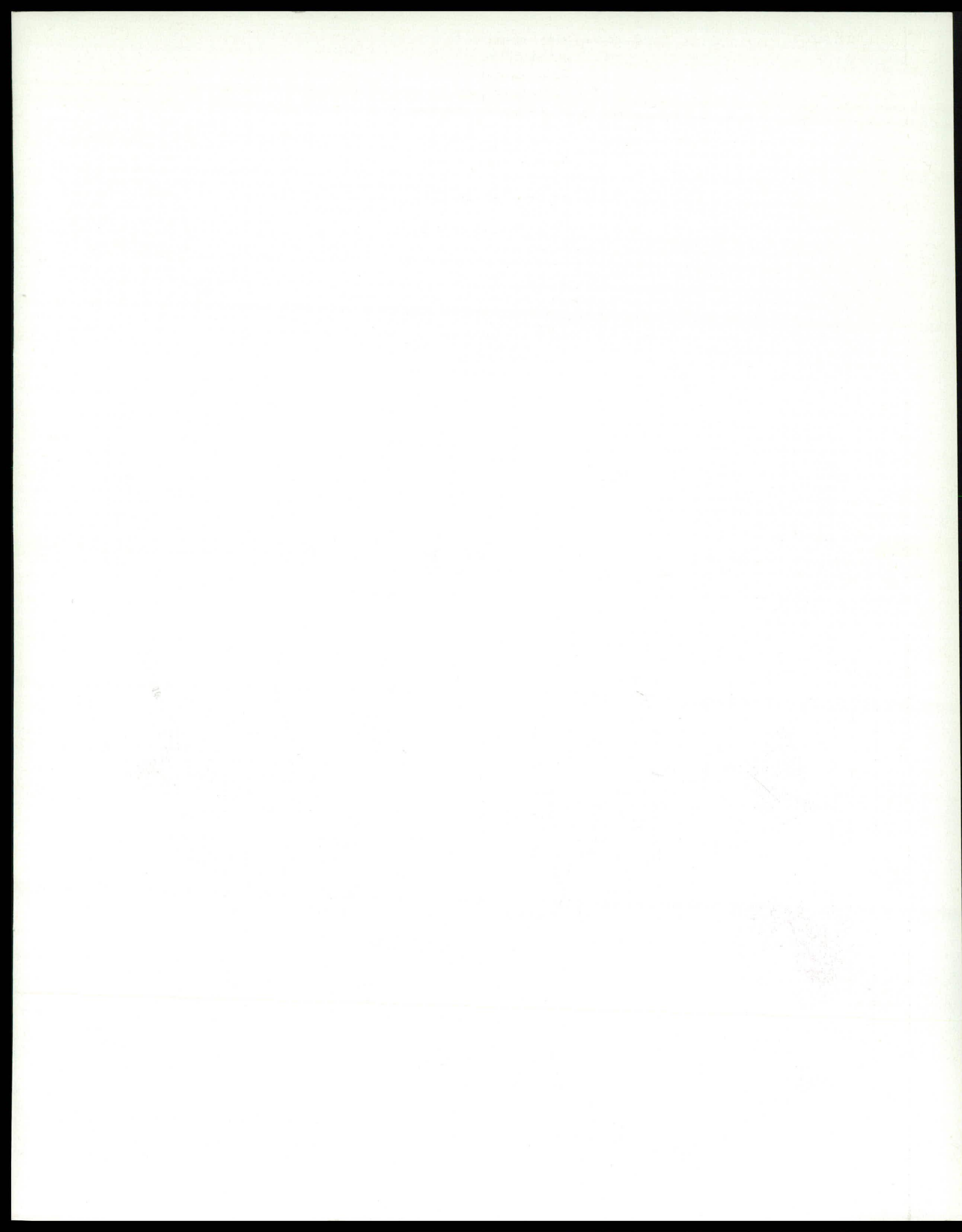
Vormgeving Jan van Toorn/Daan Out

Druk Drukkerij Elinkwijk, Utrecht

De kogel door de kerk?

Centraal Museum Utrecht 24.2 tot 4.6.1979
herdenkingtentoonstelling Unie van Utrecht 1579/1979

De kogel door de kerk...

Herdenkingstentoonstelling Unie van Utrecht. Centraal Museum Utrecht - van 24 februari tot 4 juni 1979.

Grolsch